

Vári András

Kelet- és Nyugat-Európa agrártársadalmi dualizmusa – tavalyi hó?

A KELET-NYUGATI REGIONÁLIS TÁRSADALOMFEJLŐDÉSI TIPOLÓGIÁK 1945-IG

A tavalyi hó, mellyel kapcsolatban azt a kérdést tesszük föl, hogy vajon tényleg elodvadt-e, több mint száz éve gyűlik. Klasszikus formájában, vagyis mint a parasztek fölötti uralom regionális tipológiáját Georg Friedrich Knapp és Georg von Below fogalmazták meg.¹ Az alábbiakban visszpillantunk e tipológia fejlődési útjának állomásaira, fölhasználási lehetőségeire, majd megkockáztatjuk a tézist, hogy valószínűleg jobban járnánk, ha nem magában véve szemlélnénk az uralom típusait, hanem a paraszti társadalmat és az azt uralni, alávetni törekvő intézményeket szorosabb egységben vizsgálánk. Ez a német agrár-társadalomtörténetben is egyre elfogadottabbá váló álláspont, hiszen a parasztek fölötti uralom a paraszti társadalom intézményeire épít, azokat használja föl. Másrészt az uralom intézményei formálják magát a paraszti társadalmat is. Ezt korábban is így tudták, és bár e gondolat sohasem merült feledésbe, a kutatókat némileg elcsábította a kontinentális, vagy legalábbis országnyi tereket átfogó történelmi fejlődéstipológiák varázsa. Bár folyamatosan kritizálták e koncepciók sematikusságát, azok mégis használatban maradtak, valószínűleg azért, mert nem volt jobb, ami a helyükre kerülhetett volna.² Mostanára már talán van. Az alábbiakban az olvasó távolról sem kap teljes eszmetörténeti áttekintést. Csak megpróbáljuk földézni az egyes fogalmak, koncepciók kialakulását és módosulását, ami azért is szükséges, mivel ezek részben ma is élnek.

A német *Agrarverfassung* (magyarra talán a vidéki társadalom szerkezeteként visszaadható) fogalma – úr és alávetett paraszt viszonya, a településszerkezet, a népesség nemzetiségi viszonyai, az állami politika által alakított bonyolult résztársadalom értelmében – már a 19. század első felében is létezett. Ennek ellenére a fogalom karrierjét, és vele a kelet–nyugati agrártársadalmi dualizmusról szóló vitát Georg Friedrich Knapp indította el 1887-ben megjelent művével. Knapp aktív tagja volt a *Verein für Socialpolitik*knak, de művével nem voltak harci, vagy ideológikus céljai,

1 von Below 1900; Knapp 1887.

2 Az agrártársadalmi dualizmus elutasítása nem különösebben új: „A lényegyet tekintve a német agrártörténetben a dualizmushoz való eddigi ragaszkodás inkább ideológián, mint a tények történeti elemzésén alapul.” („In essence, the insistence hitherto upon dualism in German agrarian history owes more to ideology than to historical analysis of the facts.” Perkins 1986: 306). Knittler egész Alsó-Ausztriát átfogó monográfiájában szintén elégtelennek tartja az agrártársadalmi terek uralmi szempontú tipológiáját. (Vö. Knittler 1993.) Ha tehát e dichotómiát továbbra is alkalmazzuk, az csak az alternatív koncepciók hiányából eredhet.

„mindössze” az állami társadalompolitika lehetőségeire és felelősségére kívánta felhívni a figyelmet. Max Weberrel együtt Knappot is foglalkoztatta a keleti területek agrárproletariátusának problémája, valamint a jobbágyfelszabadító rendeletek szerepe e tömegek sorsának alakításában. Művének csak előszavában adott visszatekintést a *Gutsherr* és *Bauer*, a majorkodó földesúr és a paraszt viszonyáról, ez az előszó azonban hatalmas figyelmet keltett.

Úr és paraszt egymáshoz fűződő viszonyát Knapp koraközépkori alapjait tekintve azonosnak véli Kelet- és Nyugat-Németországban, vagy a településtörténet szempontjából nézve „Ó-Németországban” és a később betelepített keleti területeken. Szerinte csak két vonatkozásban mutatkozik bizonyos különbség. Az egyik a keleti területek fejlődésének a betelepedés későbbi időpontjából fakadó megkésettisége. A másik pedig a szláv parasztság jelenléte keleten, akik részben eredetileg, tehát a hódítás előtti viszonyaikat tekintve, részint pedig éppen a hódítás kapcsán minden vonatkozásban jelentősen gyengébbek voltak a régi német területek parasztjainál. Ezek a tényezők akkor kezdtek hatni, mikor a lovagság katonai szerepe véget ért, s a lovagból gazdálkodó lett. Bár Knapp sehol sem ad kifejezett „elvi állásfoglalást”, az induláskor meglévő különbségeket kevésbé hangsúlyozza, mint a „folytatás” eltérő feltételeit. Ezek között messze kiemelkedő helyre tette a 16. század gyenge, rendjeik által megszorított, illetve parasztjaikra rendjeik szemével néző keleti német fejedelmeket, azon belül is a brandenburgi örgrófokat.

De talán túlságosan is *in medias res* kezdtük: mi is az, ami itt kialakul?

A *Gutsherrschaft* a paraszti függőség speciális formája. Ez a speciális függőségi forma a 18. századra, amikortól Knapp a jobbágyvédelmi és -felszabadítási kísérletek történetét bemutatni kezdi, már általánossá vált.³ Knapp szerint úr és paraszt viszonyának magvát nem a rendi különbség adja, nem úr és paraszt, mint olyannak különbségéről van szó – úr és paraszt viszonya lényegében gazdasági.⁴ A gazdasági állapot vagy viszony, mely őket különös módon összefűzi, az úri birtokos sajátgazdasága. A viszony tehát egy gazdasági intézményt állít középpontba és evvel már az indulásnál jóval komplexebben ragadja meg a kérdést, mint azok a jogtörténeti vizsgálatok, melyekre előzményként támaszkodhatott. Végig is pillant a hétéves háború utáni állapotokon, mint egy „reformelőtti” kiindulópontnak tekintve azt, és rögzíti a fennálló helyzet komplexitását.

3 Ekkorra „a porosz állam keleti tartományaiiban a legtöbb Gutsherr alávetett paraszttal rendelkezett és a legtöbb paraszt fölött egy Gutsherr állt.” („hatten die meisten Gutsherrn in den östlichen Provinzen des preußischen Staates unterthänige Bauern, die meisten Bauern hatten über sich einen Gutsherren.”) Knapp 1887: 1.

4 „Nem a rendi társadalmi különbségben rejlik a »Gut«-ra alapuló társadalmi szerkezet, a »Gutsverfassung« sajátossága, hanem a gazdasági pozíciónak abban a különbözőségében, melyet egyrészt a »Gutsherr«-nek, másrészt a parasztnak kijelöl,” („Nicht in dem Unterschiede des Standes, sondern in dem Unterschiede, die die wirtschaftliche Stellung einerseits dem Gutsherrn andererseits dem Bauern zuweist, liegt das Bezeichnende der [...] damaligen Gutsverfassung.”) Knapp 1887:2.

Az alávetettség e speciális formája, a *Gutsuntertänigkeit* (szó szerint az úri birtoknak való alávetettség) nem azonos a paraszti birtoklás jogával.⁵ Utóbbinak pedig semmi köze a parasztbirtok nagyságához, tehát a nálunk zsellérnek nevezett margi-nálisabb csoportok is élvezhetnek – igaz – csekély birtokot, de szilárd alapon. Az alávetett parasztnak birtokuk lehet olyan jogcímenek, melyek a szabad tulajdonhoz közel állnak (*Erbpacht*, *Erbzins*), lehetővé téve nemcsak a telek örökítését, de eladását, a felette való korlátlan rendelkezést is. A parasztbirtokosok második osztályát (*Lassiten*) éppen a föld fölötti rendelkezés korlátai különböztették meg az elsőtől, ők nem rendelkezhetek szabadon telkeikkel. Ebben az osztályban is van azonban örökölhető és nem örökölhető birtoklás. Törvényesen ugyan nincs szabályozva, általában élethosszig tarthat, de van rosszabb eset is. A jog szerint a birtoklásnak ez a „csekélyebb”, gyengébb formája sem képez magában *Gutsuntertänigkeit*ot. A harmadik osztály a bérlőké, akik határozott vagy határozatlan időre bérlik földjeiket.⁶ A birtoklási jogok mind a három minőségi osztályához kapcsolódhatnak *Gutsuntertänigkeit*-kapcsolatok, tehát szilárd birtokjogú földet művelő paraszt is lehet egy úri birtokhoz kapcsolt, annak alávetett.

Ha nem a birtokjogok minősége tesz valakit egy birtok „alávetettjévé”, akkor mi hozza létre ezt a viszonyt? Az, hogy ül-e valaki olyan földön, művel-e valaki olyan földet, melynek vonatkozásában a földhöz tapadóan, tehát a birtokos személyétől függetlenül rögzítve van, hogy az adott parasztbirtok valamely úri „birtokhoz szolgál”, oda teljesíti mindennemű szolgáltatásait, melyek között a munkaszolgáltatás a legfontosabb. Ezt jelenti, ha valaki ennek vagy annak a birtoknak alávetett: „der Herrschaft, dem Gut unterthänig”. E minőség a földhöz tapad, elvben nincs köze a paraszt személyes jogállásához. Ha viszont valaki uradalomhoz tartozó, *untertäniges* földre, telekre száll, és nem köti ki írásban korábbi személyes (szabad paraszti vagy szabad polgári) jogállásának fennmaradását, akkor a *Gutsuntertänigkeit* mintegy felülírja az eredeti jogállást, és örökletessé válik.⁷

A parasztnak tipikus jogállása a 18. század közepén, a földesúri magángazdaság teljes kibontakozása után és az állami parasztvédelem komolyabb kísérletei előtt éppen ez az uradalomnak való alávetettség volt. Ettől függetlenül létezett egy, szintén a történelmi forrásokból merített és általánosított fogalom, a *Leibeigenschaft*. Bármi is volt ennek középkori tartalma, a 18. század hatvanas éveire programmatikus, harci fogalommá vált.⁸ A paraszti függőség felvilágosult kritikussai – és ezt az értekelést Knapp is átveszi – a *Leibeigenschaft*ot a rabszolgasággal rokonították. A *leibeigen* jogállapotú személy nem birtokolhat saját nevében vagyont, és gazdáit dolog-

5 „A paraszti alávetettség nem a parasztbirtoktól, nem is a birtoklás jogától függ. Csak attól, hogy az úrnak olyan birtoka van, amelyre ez a szerkezet érvényes, melyhez ezek a jogok tapadnak, az alávetettség tehát nem az úrtól való tisztán személyi függés.” („Die Unterthänigkeit hängt nicht vom Besitz ab, ebensowenig von dem Besitzrecht [...] Die Unterthänigkeit [...] hängt dagegen ganz und gar davon ab, daß der Herr ein Gut besitzt, worauf diese Verfassung herrscht: sie ist also keine reine persönliche Abhängigkeit vom Herren.“) Knapp 1887: 22–23.

6 Knapp 1887: 14–19.

7 Knapp: 1887: 22–23.

8 Vö. von Justi 1976.

ként adhatják–vehetik. Állítólag Brandenburgban és Kelet-Poroszországban elszór-
tan még a 18. század elején is találni ilyen vagy ehhez hasonló viszonyokat.⁹
Az azonban nagyon kétséges, hogy ezek bárhol is jellegadóak lettek volna. Az ennél
enyhébb viszonyokat, amelyeket Knapp mint „nem igazi *Leibeigenschaft*”-ot jelle-
mez, és amelyeket az uradalomnak való alávetettség és a gyenge, nem örökölhető
birtokjogok (*unerblich-lassitisches Besitzrecht*) kombinációjaként ad meg, a porosz
területek vonatkozásában a paraszti alávetettség legelterjedtebb fajtájának gondol-
ták. A királyi ediktumok, ha a paraszti alávetettséget a *Leibeigenschaft* szóval jelle-
mezték, erre a konstellációra gondoltak. Ám nem könnyű egy egykori harci riadól-
ból tudományos fogalmat faragni. A felvilágosodás és a porosz reformkor publicis-
tái ezt a nem igazi *Leibeigenschaft*-ot is rendkívül taszító színekkel festették le,¹⁰ ami
némileg már a 18. század végén, a 19. század elején kialakította a művelt közvéle-
ményben azt a beállítódást, hogy keleten zsarnoki urak és magukat megadó, autonó-
miájukat csak erőtlenül védő parasztok lettek volna.¹¹ Nem csoda, hogy e vélemény
igen erősen fölszívódott a későbbi tudományos gondolkodásba is.

Knapp után Georg von Below volt a kelet–nyugati agrárdualizmus következő
elemzője.¹² Below némileg leértékeli Knapp amúgy sem túl határozott véleményét
avval kapcsolatban, hogy a szláv és a német parasztság különbségei, a szláv alávetett-
ség formálta volna a keleti területek paraszti rétegeinek helyzetét.¹³ Below legerő-
sebb hatótényezőnek a 15–16. századi keletnémet fejedelemségek gyengeségét tar-
totta.¹⁴ A nagy kiterjedésű területek felett az akkori közlekedési és hírközlési eszkö-
zökkel nem lehetett hatékonyan uralmat gyakorolni. Miközben a délnyugati kis
területeken megerősödött a fejedelmi hatalom, a keleti területeken a rendeket erősít-
tette a későközépkori válság és a pénzgazdálkodás kibontakozása is. A rendi hata-
lom az, amely különféle eszközökkel, különböző jogokra építve, de ugyanazon réte-
get, a parasztságot sújtva rontja, szűkíti a birtokjogot, törvények sorával mélyíti az
uradalmaknak való alávetettséget, korlátozza a költözést, bővíti a *Gutsuntertan*
gyermekének az úrnál való szolgálati kötelezettségeit. A fejedelmi hatalom által
urainak kiszolgáltatott parasztság logikus ellenképe mindazon területek fejlődése,
ahol a rendi hatalom 16. századi másodvirágzása nem következik be. Below elemzé-
sében tehát Németország kettészakad.

A Knapp és Below nyomán induló kutatás azonban részben már az első világhá-
ború előtt szétért a nyugati pólust. Módosították a robotoltató földesúri üzem el-

9 Knapp 1887: 25–26.

10 Vö. von Rantzau 1957: 63–66.

11 Heide Wunder mutatott rá arra az időközben némileg feledésbe merült tényre, hogy ezek a publi-
cisták – például Johann Jakob Moser – részben liberális és délnémet perspektívából tekintettek az
agrártársadalomra, egy észak–déli dimenziót adva a kelet–nyugatihoz. Nekik tudniük a birodal-
om megreformálhatóságának reménye a „birodalom-közvetlennek” maradt területeket mutatta
a társadalmi haladás és a rendezett viszonyok vidékeinek, és a területiális államokat – akár Bran-
denburg, akár az osztrák hercegségek, akár Braunschweig, akár a cseh királyság – a szolgaság vidé-
kének. (Vö. Wunder 1995, a liberális perspektívára különösen 25–28.)

12 von Below 1990.

13 von Below 1900: 20–25.

14 von Below 1900: 9–18.

helyezkedését, tehát a *Gutswirtschaft* diszlokációját. Kiderült, hogy az Elbától távol, Alsó-Szászország déli részein, vagy az északnyugati Paderbornban is van robbanó épülő majorkodó gazdaság, és persze Keleten is van csak pénz- és terményjáradékot szedő *Grundherrschaft*. Ez nem olyan nagy meglepetés, a történelemben a homogén társadalomfejlődés nem tekinthető alapesetnek. Az már érdekesebb, hogy ahol nincs földesúri sajátgazdaság, ott – egyes nyugati és déli területeken is – jelentős részben hasonló jogok érvényesültek, mint keleten, de nyilvánvalóan más következményekkel, másrészt pedig a földesúri üzem hiánya távolról sem jelentett paraszti jogbiztonságot és jólétet. A *Gutsherrschaft* ellenpólusának felbomlásakor a *Grundherrschaft* egységes nyugat-német rendszere helyett a kutatások nyomán egy nyugati, északnyugati, délnyugati és délkeleti típust találunk.¹⁵

A Rajna-vidéki nyugati típus sajátossága a pénzáradék dominanciája, a feudális jogi formáktól megtisztult „sima” földbérletnek jelentős, az összes terület egyharmadát meghaladó aránya volt. E kötetlen, modern birtoklási formákhoz a parasztok számára a területegységre eső legmagasabb járadékfizetési teher társult. Már többször igazolt eredménye a gazdaságtörténeti kutatásnak, hogy a parasztgazdaság összes terhét (tehát a termény- és munkajáradékot is) fölbecsülve és kiadásaival szembeállítva a gazdaságok nyers hozamának keleten csekélyebb részét szolgáltatták az úrnak, mint nyugaton.¹⁶

A rajnai modernséggel legélesebben a délkeleti, bajor típus áll szemben. Miként a *Gutsherrschaft*nál, itt is rendelkezik a föld úri birtokosa a parasztság fölött az úriszéki bíraskodás jogával. A parasztok itt ugyan nem az úri birtok, hanem az úriszéki kerület alávetettjei (ez a *Hofmarkverfassung*), ami – tekintve hogy a keleti úri birtokok a 19. századi állami reformokig majd mindig tartottak úriszéket – igencsak a keleti mintához hasonlítja a bajor típust. Ehhez az alávetettséghez járultak a gyenge paraszti birtokjogok, melyek általában mindössze élethosszig szóltak. Noha a 18. századra ezek a gyakorlatban legtöbbször öröklődtek, a bizonytalanság az igen magas és elég gyakran harcok középpontjában álló birtokátruházási illetékek, laudémiумok formájában maradt fenn. A jelentős pénzáradékokhoz még évi ötven napot elérő robotterhek is járultak, de a terheken belül a terményadózás képviselte a legnagyobb arányt. A keleti területekhez képest jelentős különbség a fejedelmi és az egyházi birtokok túlsúlya a magánföldesúri birtokokkal szemben, amely lehetővé tett egy olyan fejedelmi politikát, mely a gazdagparasztságot igyekezett erősíteni.

Az északnyugati területek egységes kezelhetősége, vagy a terület további bontásának szüksége bonyolult problémákat vetett fel. Ez az a vidék, amelynek a Weser, Hunte, Ems és persze a Rajna a legkönnyebb kijutást biztosította a világpiacra, az osnabrücki, paderborni és braunschweig-wolfenbütteli fejedelemségek területe. Noha a fejedelmeknek sikerült átszabni és megerősíteni a paraszti örökösödési jogot, mely

15 Lütge 1963. Lütgének időnként apologetizmust vetettek a szemére. Ennek ellenére az általa adott területi tipológia lényegében átment a szakmai köztudatba. Lütge típusait, a modernebb kutatási eredményekkel módosítva, a téma újabb összefoglaló kézikönyve is megtartja, lásd Troßbach 1993: 6–16.

16 Henning 1969.

a gazdagparaszti réteget konszolidálta, a paraszti és az úri üzem versenyfutása összetett képet eredményezett. Még 1700 körül is voltak jelentős robotoltató földesúri üzemek, párhuzamosan működve a piacra termelő nagyparasztság üzezeivel.

A délnyugati típusban az urak többé-kevésbé megőrizték ugyan középkori jogosítványaikat, de azokból saját üzemet nem tudtak kiépíteni. Ez nem jelenti azt, hogy az urak ne próbálták volna meg újrafogalmazni ősi jogaikat a modern célok szolgálatában,¹⁷ ám a fejlődés a rögzített nagyságú pénz- és terményjáraadékok kialakulásával a járadékos kényelmes, ugyanakkor jövedelmét és hatalmát bizonyos határon túl növelni sehogyan sem tudó „rentier” szerepén kívül nemigen hagyott más lehetőséget az itteni uraknak. Ez a terület az uralmi jogok rendkívüli felaprózódásával is kitűnt. Magyar szemmel nem látszik persze rendkívülinek, hogy egy falunak husznál több földesúri birtokosa van, de hogy ezek különböző úri jogokat képviselnek, az egyik csapat *Grundherr* (a föld ura), a másik *Leibherr* (a paraszti személy ura), a harmadik *Gerichtsherr* (a bíraskodásra jogosult úr), no az már némileg zavaróbb.

Már Below-val egyidőben megtörténtek az első kísérletek a duális modell területi kiterjesztésére. A legelső ilyen elemzés a német területek mellett Lengyelországot, Csehországot és Oroszországot vette szemügyre.¹⁸ A lengyel történész az addigi német nyelvű irodalom alapján azt az álláspontot képviselte, hogy mivel Oroszországban a függőség a paraszt egész személyére kiterjedt, megengedve a jobbágyok házuk és gazdaságuk nélküli, csak személyüket érintő adásvételét, de nem engedve meg azt, hogy a jobbágyok bármilyen jog alanyai legyenek, ezért itt *Ackersklave-reiról*, földműves rabszolgaságról kell beszélni. Ez pedig gyökeresen más, mint a kelet-európai parasztság feudális alávetettségének bármely formája. Furcsa módon ennek ellenére benne tartotta összehasonlításainak esetei, típusai között az orosz területeket is, ami pedig még asszimmetrikussá is tette az összehasonlítást – keleten sokkal nagyobb területet ölelve föl, mint nyugaton.

A NYUGATI MARXIZMUS, AZ ELSŐ JOBBÁGYSÁG VÉGE ÉS A PARASZTSÁG GAZDASÁGI-TÁRSADALMI EREJE

Míg a német, illetve a csatlakozó cseh és lengyel területek kutatói azt igyekeztek feltárni, miért alakult ki a 16. és az azt követő századokban a keleti területeken a paraszti függőség új formája, addig Nyugat-Európában más volt az alapkérdés. Itt a jobbágyi függőségi formák angliai elhalásáról, illetve franciaországi eljelentéktelenedéséről igyekeztek számot adni. A komparatív perspektíva már korán, az 1940-as évekre rátalált a marxizmus addig kevésbé ható fejlődési modelljeire.

Akárcsak a német polgári történetírásban, a nyugati marxista vitákban is problémát jelentett az általános érvényű kijelentések folytonos szembekerülése az empirikus kutatási eredményekkel. A különböző szerzők között a jobbágyság egyes for-

17 Troßbach 1981.

18 von Jordan-Rozwadowski 1900: 363–368.

máit, területi elterjedését és fõlszámolódásának idõrendjét illetõen szélsőséges eltérések mutatkoztak, az idõrendet illetõen például háromszáz éves különbségek.¹⁹ Ez nagyobb részt nem „helytelen” eredményeket, vagy gondatlan, pontatlan kutatói megfogalmazásokat tükrözött, inkább a német polgári történetírással közös módszertani örökség hathatott. A módszertani ideál szerint a kutatónak kerülnie kell saját szövegében az adott kortól elütõ, anakronisztikus fogalmazást, ezért a forrásszövegbõl metsz ki abban gyakran elõforduló fogalmakat, és ezekkel címkézi fel a kutatói absztrakció eredményeként létrejövõ típusokat. Ahogy a német fejedelemségenként, sõt uradalmanként különbözõ konkrét viszonyrendekbõl – melyeket gyakran *Leibeigenschaft*nak vagy *Gerichtsherrschaft*nak hívtak a forrásokban – kimerevítik az adott viszony ugyanilyen névvel illetett típusát, Angliában ugyanígy lesz a helyi fogalmi mozaikból, a *serf* (jobbágy) tengernyi variációjából a jobbágy általános típusa. Ez akkor probléma, ha nem teszik explicitté a típusalkotást, s annak érvényességi feltételeit. Ilyen esetben mindig szembe lehet szegezni a valóságot annak égi másával. Mindig, minden vitában és ponton lesznek pozitivista elmék, akik bátran szembemennek a típusalkotás felületességeivel és fölháborodottan reklamálnak, hogy „nálunk ez másként volt”. A források szavai és a belõlük faragott kategóriák kettõsségével kapcsolatos zavart megfogalmazó Bak János egyszerű, de ritkán megfogadott tanácsa: tessék határozottan megkülönböztetni a két szintet, világossá tenni, ki mikor beszél konkrét jobbágyi viszonyokról és mikor a jobbágyság rendszerérõl.²⁰

Ezt a problémát a módszeres társadalomtudományokhoz közelítõ fogalmi gondolkodás a történeti tudományokban is lassan bár, de megoldja. Nyugat-Európában a hetvenes évekre már kifejezetten fejlõdési típusokról vitáztak a kutatók. A Robert Brenner által elindított vitában a hetvenes évek közepén a marxista oldal – mind Brenner, mind Rodney Hilton – lényegében a parasztság osztályharcát vélte meghatározónak az európai társadalmak eltérõ fejlõdésében. Brenner két kérdésre keresett választ: 1. Miért tűnt el, illetve miért maradt fõnt a jobbágyság (*serfdom*) intézménye? 2. Ott, ahol a jobbágyság eltűnt vagy meggyengült, miért alakult ki egyes helyeken (pl. Franciorszámban) a kisparaszti birtoklás rendszere, máshol pedig (pl. Angliában) a kapitalista nagybérleti rendszer?²¹ Brenner és a hasonló álláspontot elfoglaló Hilton válasza szerint a jobbágyság angliai eltűnésében, a franciaországi jobbágyi viszonyok könnyebbedésében és a kelet-európai jobbágyviszonyok súlyosbodásában is az osztályharc volt meghatározó. Kérdés, hogy az osztályharc mitõl függõen volt lanyha vagy elszánt, sikeres vagy sikertelen. Az utalás a városok esetleges támogatására csak egy lépcsõvel, vagy egy lépéssel arrább teszi a problémát, attól a kérdéstõl teszi függõvé a megoldást, hogy mikor, mit, miért támogattak vagy hagytak cserben a városok. Ráadásul, mint arra a vita egyetlen német résztvevõje, Heide Wunder rámutatott, sehogysem mutatható ki empirikus összefüggés a paraszttmozgalmak ideje, helye, lefolyása, sikere és a városok támogatása között,

19 Bak 1980.

20 Bak 1980: 11–12.

21 Brenner 1976; Hilton 1978. A Brenner-vitát magyarul összefoglalta Vári 1980. Rodney Hilton osztályfogalmára, amelyet a középkori parasztságra alkalmaz, lásd Hilton 1975.

valamint a konkrét parasztmozgalmak és a jobbágyság formáinak fennmaradása vagy eltűnése közti összefüggés is kétséges.²² Brenner ugyanakkor a jobbágyság eltűnése után a föld parasztok kezén maradását (vagyis a francia utat) és a földhasználati viszony bérletté alakítását (az angol utat) is az osztályharc erősségével magyarázza.

Brenner sehol sem állítja, hogy a paraszti osztályharc valamilyen végső meghatározója a monarchikus államvezetés eltérő társadalompolitikája lenne. Tesz azonban olyan megállapításokat, melyek szerint Franciaországban az állam a földesurakkal versengett a parasztok adójáért, és ezért támogatta a parasztokat uraikkal szemben, míg az angliai „monarchikus centralizációt” a monarchia a földesúri osztályra támaszkodva hajtotta végre a 15. század végétől. Ez a felfogás a marxizmust vulgárisan alkalmazóknál az európai társadalomtörténet egyik legfontosabb fordulatát végső soron a monarchikus politikai vezetés helyzetéből és bölcsességéből vezetné le, továbbmenve azon az úton, amelyet már Below is megkezdett. Miközben a marxi gondolati örökséget manapság nem sokan vállalják, ezt az elgondolást, mely a társadalmi fejlődést az „államparancsnokság” lépéseinek eredményeként fogja föl, és így lényegénél fogva perverziója a marxi eszme emancipatórikus szándékainak, ma is megtaláljuk termékeny tankönyv-szerzők munkáiban.

Bak János a jobbágyság végével, vagy újabb megerősítésével kapcsolatos viták eredménytelenségét látva az újbaloldali történetírás egyik központi világlapjában fogalmi revíziót javasolt az eredeti marxi gondolat egyik pillérének eltávolításán keresztül. Szerinte nem úgy kellene többé fölfogni a feudalizmusban alávetett helyzetű parasztságot, vagyis a jobbágyi osztályt (*class of serfs*) mint amelytől „gazdaságon kívüli kényszer” segítségével járadékot sajátítanak el. Bak Jánosnak mint történésznek (szemben a régi idők jobbágyával) nem magával a járadékelsajátítással van baja, hanem a „gazdaságon kívüli kényszer” fogalmával. Ezt egyrészt avval indokolja, hogy a Brenner-vita résztvevői, ahogy a marxista gondolkodók általában, konkrét elemzéseikben rámutattak a tényre, hogy a jobbágyság elsősorban jogi és politikai alapon differenciálódott, tehát „a gazdaságon kívüli kényszer *formáiban*”.²³ A nagy vita végső soron e formák körül zajlott. Tehát mellékes dolgok álltak volna a közép-pontban? Nem éppen. Míg a jog, az állam és a tőkés magántulajdon specifikus formái és ezek különböző konstellációi nem változtatnának a tőkés rendszer alapvető társadalmi viszonyán, a tőkés és munkás viszonyán, ugyanez nem mondható el a feudalizmusról. Itt a jog és a hatalom különböző szerkezetei az alávetett jobbágyi osztály életében alapvető különbségeket hoztak létre. A „gazdaságon kívüli kényszer” fogalma egyrészt mesterségesen szétválasztja a középkorban egységnek tekintett gazdaságot és társadalmat, pedig a prekapitalista gazdaságok egyik legfontosabb jellemzője gazdaság és társadalom szétválaszthatatlan egybeépülése, miként azt a baloldalon egyébként Polányi Károly egész életműve igazolta. Másrészt e fogalom olyan dolgokat vesz egybe és tekint tovább nem elemzendőnek, amelyek az alávetett parasztság társadalmi helyzetének alapvető meghatározói, például személyes

22 Wunder 1978.

23 Bak 1980: 13. „...pointed to the fact that 'serfdom' differed mainly in their legal and political arrangements, i.e. in the *form* of »extra-economic coercion«.”

jogállás, birtoklási jog, településszerkezet, öröklés. Bak szerint nincs külön elsajátítás mint gazdasági folyamat és külön azt lehetővé tevő gazdaságon kívüli kényszer mint hatalomtechnikai eszköz, hanem mindkettő – a paraszt által szolgáltatott járadék nagysága és formája, valamint a jog, amely alapján tőle ezt követelik – együtt határozza meg a paraszti alávetettséget. Bak ugyan nem állította, de mi hozzátehetjük, hogy miközben a marxista elmélet központi oksági szerepet juttat a paraszti osztályharcnak, az egységesen „gazdaságon kívüli kényszer” segítségével kizsákmányolt parasztság belső viszonyairól nem sokat tud mondani.

A nyugati marxista társadalomtörténet dilemmái jelzik, hogy az alapvető probléma nem egyszerűen az, hogy a történészek keveset tudnak a parasztságról. *Fogalmuk* nincs róla. Ennek hiányában válnak a viták némileg skolasztikussá, és ennek hiányában lesz a preindusztriális társadalom legnagyobb társadalmi rétegéből pusztán fejedelmek és filozófusok felismerései által formált massa a tankönyveinkben.

Van egy másfajta út is, amelyre a német polgári történetírás lépett rá először, de hamarosan egy sor keletnémet marxista kutató is követett. Az utat Wilhem Abel nyitotta meg 1935-ben,²⁴ s a módszer lényege, hogy rekonstruálja az alapvető mezőgazdasági termékek és bérek mozgását az egyes történeti korszakokban, majd megkísérli „beárazni” a paraszti gazdaságok egyes, forrásokban fellelhető termékeit és e termékekre fordított költségeket, erőforrásokat, ezután pedig szembeállítja a paraszti gazdaság nyers hozamát az arra nehezedő feudális terhekkel. A megközelítés nagyszerűen összehasonlítható adatokat kínál, Abel egyik utódjánál például Kelet-Poroszország és Paderborn parasztjairól.²⁵ Az eljárás hátránya, az összehasonlíthatóságért fizetett ár nyilvánvaló. Egyrészt feltételezni kell egy *homo oeconomicus*t, egy háztartását és gazdaságát csak racionális gazdasági megfontolások alapján szervező, irányító parasztot, akinek termelő tevékenységébe csak a késztermék vagy a munkaerő egy részének elsajátításával lép be a földesúr. Gazdaságot és társadalmat, termelést és elsajátítást tehát éppúgy elszakítva szemlélik, mint a „gazdaságon kívüli kényszer” segítségével lefölöző urat ábrázoló marxista modell. Nem meglepő, hogy az Abel-iskola módszereit, melyek zártak, következetesek, mintegy csomagot alkotnak, a sokféle területre vonatkozó számos nyugat-német gazdaságtörténeti disszertáció mellett marxista kutatók is átvették.²⁶ Szerencsére csak a német területeken, attól délre és keletebbre eső vidékeken alkalmazva még erősebben kiütköződött volna a módszernek egy másik korlátja. Termés adatokat, ráfordítással kapcsolatos adatokat ugyanis általában csak a gabonatermesztéssel kapcsolatban tudhatunk meg, éppen mert a szemtermelés volt az adóztatás leggyakoribb tárgya. Minél jelentősebbek a parasztság életében a gabonán kívüli termékek, gazdasági ágak (kert- és szőlőkultúra, állattartás, erdőélés, mellékipar, fuvarozás, halászat stb.), annál jobban torzít a gabonára koncentráló módszer.

---

24 Abel 1935.

25 Henning 1969a és 1969b.

26 Vö. Rodigast 1976.

A KELETI MARXIZMUS ÉS A REGIONÁLIS TIPOLÓGIÁK BUKTATÓI

A társadalomtörténeti szétválás által legjobban érintett területek, Kelet- és Közép-Németország területei, az itt található levéltárakkal, könyvtárakkal és egyetemekkel együtt a II. világháború után a hivatalos marxista ideológia uralma alá kerültek. A szocialista országok marxista történetírása átvette és tovább fejlesztette az európai agrár-dualizmus, a *Gutswirtschaft*–*Grundherrschaft* kettősségét hangsúlyozó koncepciót a német hagyományos történetírástól. Ebben a továbbgondolásban tehát egy kelet-európai *Gutswirtschaft*okra támaszkodó, súlyosabb jobbágyi alávetettséget produkáló rendszert állítottak szembe Nyugat-Európa *Grundherrschaft* által meghatározott területeivel. Az előbbi központi elemeit maguk a *Gutswirtschaft*ok alkotják, vagyis a földesúri sajátgazdálkodás üzemei a hozzájuk tartozó robotra kötelezett parasztgazdaságokkal. Ezeket a földesúri üzemeket a keletnémet történetírás a „részüzemi jellegű feudális földesúri sajátgazdaságok” („die feudalherrlichen Eigenwirtschaften mit Teilbetriebscharakter”) nem túl tömör címkéjével látta el. A „részüzemi jelleg” hangsúlyozása a keletnémet marxizmusnak saját dogmatikus szárnya elleni fontos győzelmét jelentette. A dogmatikusok a parasztok korai és teljes kisajátítását, földjeikről való elűzését és a jobbágytelkek allodializálását tételezték föl, amivel szemben a többi történész a tények mellett arra is hivatkozott, hogy a parasztok kisajátításának szükségszerű korlátját kellett, hogy jelentse az a földmennyiség, amelyik a robotot végző ígás parasztgazdaságot el tudta tartani.²⁷ A földesúr üzeme tehát részüzem, másik részét a jobbágyok igái adják.

A földesúri sajátgazdaság, a *Gutswirtschaft* kiépítéséhez szükséges, vagy annak gondolt összes úri jogosítvány megtalálható a *Grundherrschaft* különböző regionális altípusaiban, így tulajdonképpen a *Gutswirtschaft*ok jogi alapjai a „rendes” földesúri jogoknak az úri üzemek szempontjából különösen alkalmas kombinációi, csak nagyobb mértékben kiaknázva. A *Grundherrschaft* az uralom jogi mintáit tartalmazza, a *Gutswirtschaft*, a majorkodás pedig az ezen jogok kiaknázására épülő üzemet, tehát egymásnak tulajdonképpen sehogysem lehetnének fogalmi párjai. Láttuk, hogy Knappnál a *Gutsherrschaft* szűkebb értelemben a jobbágyparaszatok uradalomhoz tartozását, az annak való alávetettséget jelentette. Itt ennél tágabban *Gutsherrschaft* rendszernek mondanak a 16–18. század vonatkozásában egy egységes társadalmi rendszert, típust, amelynek fő ismérve éppen a majorkodás, a *Gutswirtschaft* üzemei lennének, vagyis a fogalom magját a paraszti munkajáradék képezi. Ám megnevez-

27 Nichtweiß 1953, 1954; Heitz 1957. Heitz a részüzemi jelleget stabilnak gondolta, a földesúri üzem kapitalizálódásával, bérmunkára állásával kapcsolatos kutatásokat is kétkedve fogadta, vö. Heitz 1964: II–III/ 80–90. Heitz szerint: „Ma már bizonyos, hogy a junkergazdaság az Elbától keletre csak a 19. századi jobbágyfelszabadítás folyamán lett független a jobbágyok robotjától. [...] Alkalmi kivételek [...] adódtak ugyan [...], de a legtöbb esetben még a kifejelett majorkodás területeinek falvainál is a paraszti robot vagy a napszámosok kényszerjellegű munkája adta a majorkodás alapját. („Sicher ist heute allerdings, daß die Junkerwirtschaft in Ostelbien erst im Verlaufe der Bauernbefreiung des 19. Jhs von den Frondiensten der Bauern unabhängig wurde [...] Gelegentliche Ausnahmen [...] hat es nur wenige gegeben [...] in den allermeisten Fällen zeigt sich auch bei Siedlungen mit ausgeprägter Eigenwirtschaft die Grundlage in den bauerlichen Diensten oder der Zwangscharakter der Tagelöhnerarbeit.“) Heitz 1964: II–III/ 86–87. Vö. Heitz 1971.

nek más elemeket is, például a jobbágyok személyes jogainak gyengeségét (pl. költözési szabadság hiánya), mely az uraknak a munkajáradék kényszerrel történő behajtásához az eszközöket biztosította, máskor idesorolják például a jobbágyi birtoklás gyengeségét, mely a kisajátításra, és így a földesúri üzem kiterjesztésére adott módot.

Ha viszont több kritériumot együtt akar valaki alkalmazni, akkor döntenie kell. Feltételezheti például, hogy a sok releváns tényező közül egy bizonyos kritérium lesz a fogalmat meghatározó ismérv (pl. a munkajáradék egy bizonyos nagysága); ebben az esetben a „másodlagos” kritériumok között valamilyen rangsort kell fölállítani, pl. a robotoltató úri gazdálkodás „alosztályait” képezi a robotra épülő majorkodás a jobbágyok röghözkötésével vagy a majorkodás röghözkötés nélkül. Ugyanígy lehet a majorkodást mint fő ismérvet a paraszti birtoklás szilárdsága alapján tovább tagolni. Így aztán elég komplikált, de legalább egyértelmű tipológiákhoz lehet jutni. Az persze komoly nehézségeket okozhat, hogy eldöntsük, melyik tényező fontosabb a másíknál.

A parasztlak fölötti uralom többelemű definíciója azonban úgy is megadható, ha azt feltételezzük, hogy mindegyik ismérvnek teljesülnie kell, és csak ebben az esetben beszélhetünk az adott fogalom alkalmazhatóságáról, illetve a vele jelölt intézmény vagy típus meglétéről. Ez is korrekt eljárás, csak nagyon leszűkítheti a típus előfordulását, illetve alkalmazási területét.

Az viszont nem tekinthető korrekt eljárásnak, ha a tudós homályban hagyja az olvasót az általa alkalmazott fogalmak pontos tartalma felől, vagy ha érvelése során ingadozik az alkalmazandó definíciók között. Hartmut Harnisch, az NDK agrártörténeti kutatásának egyik kiemelkedő képviselője például a következőképpen jár el. Kiindulópontnak veszi a *Gutswirtschaft* hatását a paraszti gazdaságra. Ennek megfelelően azokat a területeket tartja a keleti *Gutsherrschaft* területeinek, amelyeken a parasztlak hetente több mint két-háromnapos ígásrobotot teljesítettek és ennek kapcsán egy második ígásfogat és egy béres tartására kényszerültek.²⁸ Véleménye szerint az e rendszerbe tartozó területek („Gebiete der vollentwickelten Gutsherrschaft”) jellemzője a paraszti birtokjogok gyengesége, csakúgy, mint a parasztlak személyes jogállásának gyengülése. Harnisch azt is hangsúlyozza, hogy a személyes jogállás nem áll közvetlen összefüggésben a munkajáradék magasságával, sőt szélesebb területre terjed ki annál, mint amit a heti háromnapos robot jellemez.²⁹ Ezek szerint a *Gutsherrschaft* hazája Kelet-Holstein, Mecklenburg, Pomeránia, „Kelet-Poroszország jelentős része”, a Neumark északi és a Kurmark keleti részei lettek volna. Ehhez a Balti-tenger mellékén húzódó keskeny csíkhöz csatlakozna egy, a tőzsterületnél jóval nagyobb zóna, amely az egyik oldalon Magdeburgot, Thüringiát, Alsó-Szászországot öleli fel, a keleti oldalon pedig a közép-brandenburgi területet, a Prignitz-t, a Zauchet és Ruppint.³⁰ Nem minősíti azonban sem Sziléziát, sem az említettektől délre fekvő területeket. Ahhoz, hogy az általa fősorolt hatalmas

28 Munkajáradék meghatározó jellegére lásd Harnisch 1985: 214–215; három nap mint „küszöbérték” uo. 216–217; a jobbágyi birtoklási jog minőségére 223, 229–233.

29 Harnisch 1985: 236.

30 Harnisch 1985: 219.

„átmeneti területeket” mégiscsak széttagolhassa *grundherrschaftliche* és *gutsherrschaftliche* területekre, Harnisch az általa korábban meghatározónak állított kritériumokhoz újabbakat is hozzávesz, például a paraszti birtoklás szilárdságát, a jobbágytelek jogi minőségét, amely szerinte mintegy megszürté az úri kisajátítási offenzívát, mely utóbbi igazán csak gyenge paraszti birtokjogok esetén bontakozott ki:

„A piaci keresletet a kisebb feudális birtokosok egy olyan rétege fogta föl, akik mint kisebb majorsági üzemek tulajdonosai már ismerték valamennyire a piaci mechanizmusokat, és mint gyenge birtokjogú (tulajdonosi jelleggel nem bíró) függő parasztnak urainak joguk és hatalmuk volt ahhoz, hogy sajátgazdaságuk kiterjesztésén és a munkajáradék növelésén keresztül az agrártársadalmi szerkezetet a *Gutsherrschaft* irányába vigyék el.”³¹

A paraszti birtoklási jogok minősége, szilárdsága alapján ugyanakkor csak a Kurmark területeit osztályozza. A továbbiakban egy harmadik kritériumot is bevont a vizsgálatba: a parasztnak személyes jogállását. Ennek alapján tudja újból elővenni az uralmi struktúrák régi, kedves határvonalát, az Elbát, ami szerinte a német területeken a személyes jogképeséget tekintve jelentett határt.³² Ám ez az érvélnél így elfogadhatatlan. Amikor Harnisch azt mondja, hogy ott van *Gutsherrschaft*, ahol háromnapos robot van, vagy ahol bár csekély a munkajáradék, de együttjár a paraszti birtoklás meggyengülésével, vagy ahol a csekély munkajáradék mellé a személyes jogállás kisebbségűsége társul, mindezek csak akkor válnának valamennyire is kezelhető állításokká, ha az egyes ismérvekre érvényes küszöbértékeket is megadná – azt például, hogy mennyire csökkent értékű a paraszti birtokjoga vagy személyes jogállása. De még ez is csak akkor működne, ha azt az állítást is megkockáztatná, hogy ezek a kritériumok egyenrangúak: ha például nincs háromnapos robot az egyik területen, azt „pótolja” a jobbágytelek tetszőleges úri felhasználásának joga.³³ Ha viszont nem egyenrangúak a kritériumok, akkor baj van a fogalomhasználattal, márpedig Harnisch nem tekinti egyenrangúnak a paraszti alávetettség

31 A kritériumok megváltoztatására lásd Harnisch 1985: 219–220, a birtoklási jog minőségére uo. 233–234. „...die Nachfrage des Marktes von einer Schicht kleiner landsässiger Feudalherren aufgegriffen wurde, die als Besitzer nicht besonders umfangreicher Eigenwirtschaften bereits einigermaßen mit den Marktmechanismen vertraut waren und als Herren über feudalabhängige Bauern mit schlechten Besitzrechten (ohne Eigentumsqualität) die Macht und das Recht hatten, mit der Vergrößerung ihrer Eigenwirtschaft und der Steigerung der Arbeitsrente den Wandel der Agrarverfassung zur Gutsherrschaft voranzutreiben.“

32 Harnisch 1985: 234–237. Harnisch többlépcsős modellje tehát ugyanazokat a területeket adja ki, mint a járadékforma (pénz, termény-, munkajáradék) alapján végzett korábbi marxista elhatárolások. „A parasztnak személye, munkája és járadékai fölötti rendelkezés attól függött, melyik járadékforma a legjelentősebb, hiszen a munkajáradék erősebben kötötte meg a parasztnak, mint a *Grundherrschaft* adandó pénz- vagy naturális járadék.” („...die Verfügung über die Personen und Leistungen der Bauern abhängig war von der jeweils überwiegenden Form der Rente, da ja die Frondienste die Person der Bauern stärker banden als die Geld- oder Produktenabgaben der Grundherrschaft.“) Heitz 1982: 2.

33 Ezen az alapon elég távol nyugatra is lehetne menni. Heti egy-két napos robot, hat évre vagy élet-hosszra adott telek és előlött *Guts- und Gerichtsherrschaft* a fent ismertetett értelemben például a 18. század elején Vesztfáliában, a kölni érsekség területén is található, bár az itteni parasztnak macacs ellenállása és az uradalom belenyugvása abba, hogy a fejedelmi bíróságok előtt pereskedjenek, meggátolhatta a parasztnak terheinek növelését. Vö. Krug-Richter 1995.

tényezőit. A munkajáradék játsza nála a központi szerepet, ekkor tehát azt kell hihe-tővé tenni, hogy a paraszti alávetettség *Gutswirtschaft* típusú rendszerében ennek a tényezőnek nagyobb a meghatározó ereje, mint a többi szóba jöhető tényező. Éppen Harnisch érvelt úgy, brandenburgi példákra hivatkozva, hogy a robotemelé-si törekvéseknek a szilárd paraszti birtoklás képes volt gátat vetni. Tehát úgy gon-dolja, hogy a robotnagyság az erősebb meghatározó tényező, további kritériumokat csak szükségből vesz elő, mivel saját, a kiindulásnál alkalmazott fogalmaival mindössze a tengerparti kis sávot tudja megragadni. Ez egyébként valóban a *Guts-wirtschaft* klasszikus földje, csak éppen kicsi ahhoz, hogy kontinentális tipológiát hordozzon, ezért Harnisch meghatározásához utólag hozzávesz további kritériumokat, amik alapján máshol is fölfedezhető a keresett jelenség.

Itt jól látható az, ami máshol, a német tudományosságon kívül is gyakran előfor-dul: vesznek egy fontosnak érzett, de nem kellő meggondoltsággal kiválasztott köz-ponti ismérvet – mintha például valaki a hintalovat keresve a páratlanújjú patásság kritériumát venné. Aztán mikor ennek alapján nem ott, vagy nem olyan számban ta-lálják a vizsgálandó tárgyat, ahol–ahogy várták, akkor kiegészítik újabb definíciós ele-mekkel (így például a fából készülség kritériumával). Ennek eredménye azonban a valóságban igen vegyes együttes (például a fenti esetben a sajnálatosan ritkán fellel-hető hintalovak mellé általában a falovak, de ha kiterjesztőleg értelmezik a két kritéri-umot, vagyis logikai *vagy* kapcsolatot létesítenek a régi és új kritérium között, akkor a fakutyák, famacik és farakások is bekerülnek a vizsgálat tárgyai közé).

Az 1945 után a közép-kelet-európai országokban használatos értelmezéseket ál-talában több forrásból vették, gyakran az ismert eredményekre varrtak „vörös far-kat”, vagyis ideológiailag helyes értelmezést. Ezek a keverékek általában utalást tartal-maztak Marxnak a *Tőkében* vázolt elméletére az „eredeti tőkefelhalmozásról”, idéz-ték Engels megjegyzését arról, hogy Kelet-Európában a gabona-világpiac kialakulása nyomán a parasztokat „második jobbágyságba” taszították, majd sort kerítettek a né-met történetírásnak azokra az eredményeire is, melyek ezt az értelmezést alátámaszta-ni látszottak. A „második jobbágyság” kifejezés általában együttesen tartalmazza a pa-rasztok személyes jogállásának, birtoklási jogainak romlását, illetve lerontott állapo-tát és a mindezek okaként előadott majorkodás kiterjedését. Ennyiben ez a *Gutsherrschaft* kiterjesztő értelmezésének megfelelője, csak éppen a névadó mozza-nat, a paraszti birtokon, telken fekvő, a parasztot az egyes uradalom alá alattvalónak soroló mozzanata hiányzik. A tengertől, és így a gabona-világpiactól távol eső terü-letek esetében az ideológiának arra is magyarázatot kellett találni, miért van ennek a fej-lődésnek olyan csekély empirikus lenyomata. A magyar hivatalos marxista ideológiá-nak erre például az volt a válasza, hogy az eredeti tőkefelhalmozás folyamata Magyar-országban is elindult, de az osztrák gyarmati kizsákmányolás nem engedte kibontakozni, a felhalmozás lefékeződött, a kapitalizmusra való átment lelassult.³⁴

34 Pach 1950.

Hangsúlyozandó, hogy ez a már 1945–46-ban készen álló, kommunista ideológusok által gyártott elgondolás, nem valamilyen szakmai vita eredménye volt.³⁵

Ha korábban nem lett volna, 1945 után jellemzővé vált a magyar kutatókra, hogy a németeknél kevésbé igyekeztek elképzeléseiket modellek, típusok szintjén is megfogalmazni, ennek azonban ára volt. Az elképzelések közös eleme például, hogy a kutatók „természetes” összefüggéseket véltek fölfedezni a parasztnak személyes jogállása, a paraszti birtoklás szilárdsága és a robotkötelezettség nagysága, illetve a feudális földesúri saját üzemek terjedelme között. Ezért aztán szokássá vált az egyik tényező megléte, kifejelettsége alapján aggályok nélkül a többi tényező fejlettségére is következtetni. Az 1514-es parasztfelkelés után a parasztnak büntetésként lerontott, legyengített jogállásából például a földesúri sajátgazdaság kiterjedésére következtettek, a paraszti jogok megnyirbálását a földesúri majorkodás „eredményének” tudták be.³⁶ Az automatikusnak feltételezett kapcsolattal függött az is össze, hogy a parasztnak büntető törvényben előírt heti egynapos robotot mint minimumot igyekeztek értelmezni, a forrásokban olvasható „tetszés szerinti” mértékű robotoltatást pedig nem ritka vagy esetleges, hanem ténylegesen korlátlan, a parasztnak megszakadásáig tartó munkakötelezettségnek vélték.³⁷ Az urak igényét a birtokaikon szolgáló roboterő megóvására a 16. században törvényben kimondott röghözkötés egyedüli okának tekintették, s ezzel egyértelmű kapcsolatot teremtettek az elsajátítási forma (munkajáradék) és a paraszti jogállás (röghözkötés, második jobbágyság) között.

A röghözkötés és a robotoltatás közötti összefüggés az első pillantásra meggyőzőnek látszik. Ha tényleg lenne köztük automatikus összefüggés, a bevezetőben részletezett probléma, miszerint egy vagy több kritérium definiálja a majorkodtatás és a paraszti alávetettség kelet-európai rendszerét, nagyrészt magától megoldódna. Ha össze vannak kötve, együtt fordulnak elő, nagyságuk együtt változik, vagyis mindegy lenne, melyiket tekintjük, melyiket vizsgáljuk. Ám ezt igencsak kétségbe vonja mérvadó történészek fél évszázados alapvető megállapítása, hogy a forrásokban párhuzamosan találunk panaszokat az emberhiányról, megállapodásokat a terhekkel kapcsolatos időleges megváltásról (*reluatio*), a robot csökkentéséről, sőt eltörléséről egyrészt, másrészt pedig a paraszti birtoklási jogok és különösen a költözési jog szűkítéséről, szigorításáról.³⁸ Ha viszont a parasztnak személyes jogállása, birtoklási joga és robotkötelezettsége bizonyíthatóan szétartólag is fejlődhetett, akkor hogyan vehetnénk őket automatikusan összefüggőnek és a parasztnak fölött gyakorolt ugyanazon uralmi rendszer meghatározó elemeinek?

Talán kiutat kínálhat az a keletnémet dilemmákkal kapcsolatban is vázolt eset, ha a különböző aspektusokat egymástól függetlennek gondolva akkor beszélünk a parasztnak fölötti uralom ilyen vagy olyan rendszeréről, ha a különböző ismérvek bizonyos nagysága fönnáll. Makkai László például így járt el, amikor azt javasolta, hogy *neo-serf-*

35 Vö. Révai 1946; Mód 1945.

36 Pach 1951.

37 Pach 1963.

38 A röghözkötés részleges visszavételére és további szabályozására lásd Szabó 1948; Varga 1969: 13–168.

domot (ami talán a második jobbágyságnak a nyugati társadalomtörténések használatára szánt fordítása) ott keressünk, ahol mindhárom vonatkozásban (paraszti birtoklás gyengülése, szabad költözés korlátozása és robotkötelezettség) túllépnek egy bizonyos küszöböt.³⁹ *Gutherrschaftot* pedig csak ott lehetne keresni, ahol *neo-serfdom* alakult ki, a paraszti robotkötelezettség legalább 1–3 napos, a földesúri üzem aránya az összerülethez viszonyítva eléri a 15–30%-ot. Persze Makkai módszertanilag ritkaságszámba menően korrekt fogalmi definíciójához igen széles, önkényes besorolásokat is lehetővé tevő küszöbértékek társulnak. Az egynapos igásrobotot teljesítő nyugat-magyarországi és a háromnapos robotra fogott cseh vagy pomerániai paraszt gazdaságának és háztartásának nagysága, valamint ezek földesúri megterheltsége között ég és föld a különbség. Így aztán nem teljesen meglepő, hogy a végeredmény Makkainál is a szokásos és hagyományos kelet–nyugati kettéhasadás az Elba mentén.

Makkai statisztikai definíció módjára egymás mellé rakott elemekből álló definícióját (adott mennyiségű robot, szabadköltözés korlátozása, gyenge paraszti birtokjog együttes előfordulásban) nem sokan követték. De az ő világos gondolata, fogalomalkotása mégis módot ad arra, hogy továbblépünk, megnézzük, milyen következményei lesznek a parasztok fölötti uralom e definíciójának. Itt ugyanis egy kikristályosodott típussal annak hiánya van szembeállítva, a *neo-serfdomra* alapított majorkodtató, *gutswirtschaftliche* területekkel minden szembe van állítva, ami „valami más”. A „valami másra” ugyanakkor semmi útmutatás nincsen.

A történések többsége számára életidegen, és a források szintjén igazolhatatlan második jobbágyság modelljével szemben felgyűlt ellenérzések, legalábbis Magyarországon, némi elmélet-ellenességet is indukáltak. Itthon a hatvanas években kialakult egy olyan hallgatóságos megegyezés, amelynek alapján a szaktörténések ugyan nem bolygatták a második jobbágyság modelljének elméleti helyességét, de ők is, ideológiai „útmutatóik” is kifejezetten elismerték, hogy az elméleti modell minden helyessége ellenére sem sokat magyaráz meg a magyarországi fejlődésből. Az oktrojált elmélettel kapcsolatos averziók valószínűleg szerepet játszhattak abban, hogy az agrártörténések sorra témát váltottak. Míg a harmincas években a súlypont a nagybirtok kutatására esett, a hatvanas évektől azok felé a területek felé fordultak, ahol a nagybirtokkal szemben a paraszt volt a fejlődést meghatározó, vagy legalábbis alakító elem – mezővárosok, szőlőbirtokosok, hajdúközösségek, a paraszti árutermelés ágai (állat, bor), paraszti határhasználat, faluközösségek önkormányzata és közösségi rendje voltak azok a témák, amelyekben szép, eredeti kutatások születtek.⁴⁰ Szinte soha nem mondták ki, legfeljebb lábujjgözetbe szorult

39 Makkai 1975. Henning hasonlóképpen egy egész sor *Wesensmerkmal*t, lényegi jegyet javasolt definíciónak, lásd *Handwörterbuch des Agrarrechts* 1981: I/865–868: *Grundherrschaft*. Ezek az úri sajátgazdaság terjedelmét, területi zártságát, az uralmi jogosítványok (*Grundherrschaft*, *Leibherrschaft*, *Gerichtsherrschaft*) egy kézben tartását érintik.

40 A teljesség igénye nélkül, csak a szocialista korszak publikációira vonatkoztatva Balogh István, Bárh János, Benda Gyula, Buza János, Erdei Aranka, Kovács Ágnes, Makkai László, Maksay Ferenc, N. Kiss István, Orosz István, Szabó István, Szilágyi Miklós, Varga Gyula, Wellmann Imre nevét kell említeni. A publikációkra való pontos hivatkozásról lemondok, hiszen itt nem a magyar történeti irodalomról kell áttekintést kapnunk.

kérdésekkel érzékeltették a szerzők, hogy itt többről van szó, mint partikuláris kérdésekről. Kérdezzük meg tehát helyettük, utólag, hogy létezhet-e valamilyen alternatívája, ellen-modellje a második jobbágyságnak, amely a paraszti gazdasági és társadalmi szabadságra épülne? Hiszen a hajdú, a katonaparaszt, a mezőváros, az árutermelő paraszt nem magyar specialitás.⁴¹ Képes-e a második jobbágyság kelet-európai modelljének érvényességét csorbítani, vagy valamilyen ellenmodellt, alternatívát nyújtani a Kelet-Európa jelentős területein, illetve gazdasági ágaiban, sőt, településein kibontakozó paraszti szabadság és paraszti árutermelés?

A válasz kettős. A paraszti árutermelés vonatkozásában az a döntő, hogy a parasztság erejének minden gazdasági, jogi, vallási vagy kulturális forrása vagy formája védte a parasztot, könnyítette életét, egyben korlátozhatta azt a kört, amelyben a földesúri akarat szabta meg az élet rendjét. Ám ez az árutermelés egy rendi–feudális társadalomban létezett, tehát jogi alapot igényelt. Erre a „paraszti szabadság” modellje nem alkalmas, ugyanis nem létezett. Heide Wunder a következő kritikát gyakorolta a paraszti szabadság félrevezető fogalma fölött:

„Definíció szerint a jobbágyság (*serfdom*) az úr és paraszt közötti jellemző viszony a 19. századi reformokig. Bár logikailag és történetileg a paraszti alávetettség, jobbágyság áll a germán szabadság és a polgári szabadság között, a történészek elméleti–világnézeti irányultságuktól függetlenül paraszti szabadságról szoktak beszélni. A szabadságon ezt értik: elegendő föld, szilárd birtokjogok, szabad költözés, csekély robot vagy annak hiánya, rögzített termény- vagy pénzjáradékok. [...] Ha a parasztnak nem sikerül megszerezni valamennyit (mennyit?) az így felfogott szabadságokból, akkor alávetettnak, jobbágnak tűnnek. Ezek a következtetések az elméleti kategóriák pontatlan használatából adódnak, olyan kategóriák használatából, melyek a szabadságot és a jobbágyságot mint két élesen különböző állapotot állítják szembe egymással, míg a források jogi kategóriái éppen egymással szoros kapcsolatban állóknak, 'szabadságok' különböző változatainak mutatják őket.”⁴²

41 Zárójelben szólva, jelen sorok írója maga is tapasztalhatta, hogy személyes beszélgetésekben számos kutató (N. Kiss István, Anton Spiesz, Josef Krivka, Hans-Heinrich Müller) ismétlődően, és szinte már családi tréfa szintjén propagálta, hogy az általa kutatótt téma igazi értelme, jelentősége abban rejlik, hogy bár nem közvetlenül, mégis látványosan ellent mond a második jobbágyság koncepciójának. A közvetlen ellentmondásra 1987-ig kellett várni, de az is név nélküli és anekdotikus volt. Az 1987-es konferencián Varga János beszámolt annak a „neves történésznek” a melléfogásáról, „aki [...] meniorságtól, azaz menyországtól elrugaszkodott helyett »majorságtól elrugaszkodottat«-at olvasott ki, és egész koncepciót építve köréje, a majorsági gazdálkodás egykori kiterjedtségére, a rajtuk dolgoztatott jobbágyok iszonyú elnyomódására következtetett belőle.” Varga szelíd élce kisebbfajta szenzáció volt, a „neves történészt” az egész konferencia sikerrel azonosította be. (Varga 1989: 216.)

42 Wunder 1983: 254. “By definition serfdom is the characteristic relationship between peasant and lord up to the age of reform in the nineteenth century [...] Though logically and historically peasant serfdom stands in the middle between Germanic freedom and bourgeois freedom, historians irrespective of their theoretical orientation speak of peasant freedom. By freedom they mean: enough land, secure rights of possession, free movement, small or no labour services, fixed obligations in kind or money. [...] When peasants are not successful in acquiring (how many?) liberties, they appear as being subjected and unfree. These inconsistencies follow from a confusion in the use of theoretical terms, which contrast freedom and serfdom as two sharply differentiated condi-

Mindez persze nem zárja ki, hogy a Közép-Kelet-Európában ismert hajdúszabadságban részesülni kívánók ne a parasztság soraiból kerüljenek ki, és ezen állapot elérése ne a paraszti osztályharc egy kívánatos célja legyen. A kollektív személyes nemesi állapotot akkor sem célszerű a parasztsók fölötti uralmi rendszer egy típusának ellenpólusaként fölfogni, hiszen nem ugyanabban a dimenzióban helyezkednek el. Ha erre a fogalomra nem is lehet a feudalizmuskori parasztság egy reálisabb, történetibb fogalmakra épülő elemzését építeni, ez még nem jelenti azt, hogy föl kellene adni ilyen irányú kutatásainkat.

A PARASZTSÁG FÖLÖTTI URALOM DICHOTÓM MODELLJEINEK MEGHALADÁSI KÍSÉRLETEI

Az első ilyen irányú kísérletet Alfred Hoffmann metafórája jelentette. Fogalmi definícióról itt sem beszélhetünk. Hoffmann szerint Közép-Európa egyes tájain nem *Grund-* és nem *Guts-*, hanem *Wirtschaftsherrschaft* volt a jellemző feudális uralmi rendszer. Ha az eddigi fogalompárt nem fordítottam le, most már a *Wirtschaftsherrschaft*tal sem fogok kísérletezni (gazdaság fölötti, vagy gazdasági eszközökkel élő uralom?), de röviden ismertetném gondolatmenetét.⁴³

Hoffmann a közép-európai földesurak sokszor megfigyelt vállalkozói tevékenységéből indult ki, aminek szerinte alattvalóik addigi szolgáltatásainak elértéktelenedése volt az oka. „Vállalkozói tevékenységről” beszélt, amivel Hoffmann az Ausztriában különösen nagyhatású Otto Brunnerrel határolódott el. Brunner egy felső-ausztriai nemes, Wolf Helmhart Freiherr von Hohberg 17. századi művének⁴⁴ elemzésekor arra az eredményre jutott, hogy a kor művelt nemesi házaiban az egész háztartás, család, gazdaság és életvitel egységes, továbbélő antik minták, erkölcsi elvek alapján szabott rendben bonyolódott.⁴⁵ Ebben benne van annak explicit tagadása is, hogy az egykorú nemesi háztartásgazdaság (*oikos*) egyes, kihatott célok szolgálatában éppoly izolált, csak e célokat szolgáló, ezek maximális elérésére törekvő célracionális magatartást tanúsított volna. Noha már magában a Brunner által elemzett műben is számos rész kifejezetten ellentmond ennek az értelmezésnek, Brunnernek óriási hatása volt. Tőle szakadt el Hoffmann, amikor kifejtette, hogy a „Hohberg módjára fölfogott régi vidéki élet ideálját már a középkorban is sokszorosán áttörték” a kevésbé erkölcsös élnivágók. Talán a provokatív hatás növelése érdekében is Hoffmann az amerikai ihletésű vállalkozástörténeti kutatáshoz fordult eszközökért, különösen Redlich-hez és Kellenbenzhez. A vállalkozástörténet Joseph Schumpeter vállalkozó-definíciójára épít, aki rendkívül erősen hangsúlyoz-

---

tions, while the documented legal terms actually show them standing in close relation to one another as 'liberties'.”

43 Hoffmann 1958, újraközölve Hoffmann 1979.

44 von Hohberg 1701.

45 Brunner 1949; Brunner 1956.

za a vállalkozó újító, forradalmár jellegét a gazdasági folyamatban.⁴⁶ Csakhogy az ilyen fölforgatók a premodern mezőgazdasági termelésben igencsak életidegenül hatnak. Ez valószínűleg kifejezetten riasztólag hatott a kutatókra, mikor Hoffmann koncepciójának alkalmazhatóságát mérlegelték.

A *Wirtschaftsherrschaft* típusának jegyeit ugyanakkor Hoffman nem az egyes urak személyében kereste, tehát tulajdonképpen nem Schumpetert követte, hanem az egész uralmi rendszert kívánta jellemezni. Szerinte akkor beszélhetünk *Wirtschaftsherrschaft*ról, ha „az uradalom (*Grundherrschaft*) ipari tevékenységeket, vagy az általános–nyilvános piacok ellátásának kereskedelmi tevékenységeit kapcsolja be gazdálkodásába”, esetleg pénz- és hitelügyletekkel foglalkozik.⁴⁷ További jellemzője a *Wirtschaftsherrschaft*nak a birtokok kikerekítését, arrondizációját szolgáló politika, hiszen a fent említett kereskedelmi vagy ipari tevékenység szétszórt birtoklásnál aligha valósítható meg. Ide tartozik a fejedelmi jogi kompetenciák elsajátítására törekvés is, különösen a királyi bíróságok, az osztrák *Landgerichte* vonatkozásában. Ilyen emeltyűk segítségével igyekeznek a *Grundherrschaft* uralkodó pozícióra szert tenni területének egész gazdasága fölött. Ennek köszönhetően a terület termékeit elővásárlási jogánál (*Vorlage*) fogva fölvásárolhatta, a kereskedelmet monopolizálhatta, sőt, a termékek értékesítését is biztosíthatta bizonyos mértékig alattvalóinak kényszerfogyasztásával (*Anfeilzwang*). Így vált a *Grundherrschaft* *Wirtschaftsherrschaft*tá. A zárt, önellátó uradalom vagy uradalmi komplexum kifelé aktív kereskedelmi mérlegre törekedett és ezzel bizonyos analógiát mutatott a korabeli merkantilista országfejedelmi politikával.

Hoffmann fogalmait ugyan ritkábban alkalmazzák, mint a fent bemutatott dichotóm fogalompárt (*Grundherrschaft*–*Gutswirtschaft*, illetve eköré épülő *Guts-herrschaft*), mégsem maradt osztrák specialitás. Anton Spiesz például a *Wirtschaftsherrschaft* fogalmát hazája, Csehszlovákia marxista agrártörténetírása elleni harci eszközzé alakította.⁴⁸ Hangsúlyozta a cseh uradalmak jövedelmeiben a kereskedelemből és az iparból – különösen a sörfőzésből – származó tételek tartósan magas arányát, ami nemcsak fölöslegessé tette a jobbágyok telkeinek kisajátítását, a *Bauernlegent*, de a földesúri sajátgazdálkodást és különösen a robotra alapozott gabonatermelés kiterjedését is gátolta. Spiesz ugyanakkor nem vizsgálta az uradalmi sörfőzés közvetett hatásait, például ennek szállítási szükségleteit, a hosszú fuvar és az igás robot esetleges fölemelését. Hasonló, a marxista agrártörténeti felfogással ellenkező eredményekre jutottak a magyar történészek is magyarországi uradalmak alkoholeladással, magyarul a kocsmáltatással kapcsolatos, kétségkívül nagyon nagy arányú jövedelmeinek vizsgálatakor.⁴⁹ Mivel azonban bár Magyarországon ekkor enyhe

46 Schumpeter 1964 (1. kiadás 1911); magyarul Schumpeter 1980.

47 „...amikor a Grundherrschaft bekapcsolódik az ipari gazdálkodó üzemek tevékenységébe vagy a közpiacok ellátását szolgáló kereskedelmi tevékenységbe” („...wenn sich die Grundherrschaft in die Betriebsführung gewerblich-industrieller Wirtschaft oder in die händlerische der Belieferung des allgemein-öffentlichen Marktes einschaltet“) Hoffmann 1979: 296.

48 Spiesz 1969a; Spiesz 1969b. A reakcióra lásd Marsina 1977.

49 Szabó István már 1948-ban konstataulta az úri sajátgazdaság 16–17. századi jelentéktelenségét, és kiemelte a monopóliumként kezelt földesúri jogosítványok kereskedelmi kiaknázásának, különö-

telünk volt, a prágai tavasz hozzánk nem ért el (a csehszlovák Spiesz 1968-ban írt), így a nyílt kritika és a *Wirtschaftsherrschaft* ellenkoncepcióként való megtárgyalása elmaradt.

Bajorországban Eckart Schremmer a *Wirtschaftsherrschaft* fogalmát arra a sajátos bajor uradalmi (tulajdonképpen úriszéki körzeti – *Hofmark*) szervezetre alkalmazta, mely minimális sajátgazdaság és viszonylag jelentős terményjáradék behajtása, valamint piaci értékesítése mellett elsősorban a falvakban letelepített iparosok adóiból szerzett jövedelmet.⁵⁰ Schremmer se ítélte az általa megfigyelteteket valamilyen atipikus eltérésnek, sőt, a délkelet-német agrártársadalom tipikus strukturális elemét vélte felfedezni.

A fogalom egyik sajátos problémája az úr gazdálkodó szervezete és az általa uralt terület gazdasága közötti nem kellő disztinkció. Nem mindegy, hogy egy ilyen *Wirtschaftsherrschaft* a „külfölddel”, tehát a saját uralom területén kívül fekvő területekkel szemben ér-e el kereskedelmi vagy fizetési többletet, vagy az úri gazdálkodó szervezet a saját területtel és néppel szemben éri el azt. Ha ugyanis az uradalom saját területén kívül is megfelelő értékesítési lehetőségekkel bír, nem lesz szüksége arra, hogy a saját uradalmi területein élő alattvalók vásárlóerejét fejlessze, vagy akárcsak valamennyire is kímélje. Ha viszont az uradalom vevői saját alattvalóiból kerülnek ki, akkor – egyéb tényezőket figyelmen kívül hagyva – tendenciálisan létezik olyan kényszer, amely az uradalmi gazdasági aktivitás mértéktelen kiterjesztésének éppúgy korlátot szabhat, mint a robotoltató nagybirtok ráutaltsága a jobbágyi igaerőre.

Az se lesz közömbös az alattvalóknak, hogy melyik gazdasági ágban fog kibontakozni az uradalmi „vállalkozói aktivitás”. Az ipar ebben a korban vagy textilgyártást jelent, vagy a malmok valamely applikációját, esetleg nagy tüzelőberendezésekre alapul. Az utóbbi variációt éppen a nagy erdőbirtokos uradalmak kultiválták – ám az üveg-, hamuzsír- és vasgyártás éppen tüzelőanyag tekintetében rendkívül sok szállítást igényelt, ami könnyen vezethetett a robot növekedéséhez. A *Wirtschaftsherrschaft*, amely tehát egy más uralmi formát jelenthet, ettől még nem minősíthető egyből az alattvalók szemszögéből „enyhébb”, kíméletesebb uralomnak. Ugyanakkor, ha az uradalmi gazdasági szervezet valamilyen okból elsősorban a kereskedelem területén próbálkozott, vagy a kézművesek adóit szedte, sokkal kevésbé valószínű a robotigény felmerülése. Ez azt is jelentheti, hogy egy *Wirtschaftsherrschaft* helyett négy *Wirtschaftsherrschaft*-típust kellene vizsgálnunk, (1.) kifelé, vagyis exportra dolgozót, (2.) saját piacra orientáltat, (3.) jelentős robotigénnyel együtt járó és (4.) utóbbi szempontból kíméletesebbet. Ez nincs kizárva, de nemcsak a bonyolultság, a nehézkesség szól ellene. Föl kell, hogy tűnjön, hogy a *Wirtschaftsherrschaft* fogalmának realistábbá alakítására tett kísérleteink éppen aszerint próbálták tovább tagolni a fogalmat, hogy milyen hatást gyakorolt ez az uradalmi vállalkozás az alávett parasztnépeség életére. A fenti négy alosztályt is éppen eszerint hoztuk

sen a kocsmáltatásnak döntő jelentőségét. Amit leírt, az mindenben megfelel a *Wirtschaftsherrschaft* koncepciójának, melyet persze ő akkor még nem használhatott. (Szabó 1948.)

50 Schremmer 1972.

létre. Ha viszont ez igaz, akkor nem lenne ésszerű nem az uradalomra magára, hanem annak a paraszti társadalommal való kölcsönhatására koncentrálni? Vagyis azt nézni, hogy egyrészt hogyan és mennyiben valósíthatók meg az uradalmi célok a paraszti társadalom kontextusában, másrészt hogyan válik maga a parasztlak fölött gyakorolt uralom is a paraszti társadalom mozzanatává, szerkezeti tagoló elvévé.

Bonyolult? Lehet. De az eddigi, magának az uralomnak, a feudális földesúrnak és uradalmának viselkedését tipizáló törekvések, nagy történelmi tereket átívelő magyarázataik minden szépsége ellenére gyakran levegőt markoltak. Éppen a parasztlak feletti uralom gazdasági vonatkozásainál mutatkozik meg, hogy az uralom kategóriáját milyen mesterségesen, mennyire tárgyiasítva fogják föl. Mindkét bemutatott tipológia abból indult ki, hogy az úr kezében fölhalmozott feudális jogi kategóriák, jogcímek, jogosítványok fölhasználásával, ezekre építve bír az uradalmi tevékenység „gazdasági szerkezettel”. Az persze önmagában véve teljesen elfogadható, hogy a gazdaságtudomány kategóriáit megpróbáljuk a premodern gazdaságra alkalmazni, jövedelemszerkezetről és hasonlókról érdeklődünk. De a modern gazdasági fogalmak egyrészt egy ökonomizált, mindent kizárólag gazdasági kategóriákban felfogó világot feltételeznek, és ennek tarthatatlanságára ugyanazok az ellenvetések vonatkoznak, mint amit már Bak Jánosnak a marxista „gazdaságon kívüli kényszerrel” kapcsolatos kritikája is megfogalmazott.

Más baj is van azonban. E modern gazdasági nyelv egy pacifikált világot idéz föl, ahol az egyes gazdasági szereplőknek csak pontszerű konfliktusai vannak egyes, bár igen fontos vonatkozásokban (például munkaadó és munkavállaló, fogyasztó és termelő között). Hasonlóképpen magukkal hozzák és fölvidézik e fogalmak a gazdasági tevékenységek egy olyan színterét és rendjét, az üzemet, ahol a munkatevékenységet átfogóan, ellenállás nélkül és az alkalmazott technikának megfelelően meghatározzák, uralják. Ez igaz a modern üzemre, de csak arra. Ha csak ezekkel a fogalmakkal írjuk le az uradalmi gazdasági tevékenységet, azt sugalljuk, hogy a földesúrnak valamikor egyszer csak föltámadt a vállalkozói mentalitás, és már el is indult az uradalmi vállalkozás. Semmi nem áll távolabb a történelmi valóságtól. Ha a premodern mezőgazdaság bármely ágára tekintünk, szinte egyetlen összefüggő, „üzemi szférát” sem találunk, ahol a nyersanyagtól a késztermékig a termelés ellenőrzött folyamatként gördülne végig. Csak dramaturgiai lenne túlzás, ha a lassúságot, hanyagságot, az uradalmi gazdasággal szembeni tökéletes közömbösséget „ellenállásként” értékelnénk, hiszen ezek a dolgok nemhogy kevésbé látványosak, de éppenséggel alig láthatók – viszont annál nagyobb a jelentőségük. Végso soron a premodern mezőgazdaság összes résztvevője megtartotta a tevékenysége, munkája fölötti tényleges ellenőrzést – az ispán, a hajdú és a szabados, a *Trabant*, a *Wirtschaftshussar* és társaik minden brutalitása ellenére. Másrészt alig van olyan uradalmi jogosítvány, jogcím, követelés vagy elvárás, amellyel szemben a parasztlak ne jelentenének be egy vagy más különleges (karneváli, vallásgyakorlási, vagy egyéb, nyilvános föllépést biztosító) alkalommal alapvető kritikát, vétőt.

Ha ez így van, akkor nem vezet a legjobb eredményre, ha a parasztlak fölötti uralom regionális tipológiáinál éppen az uradalom gazdasági tevékenységeinek szer-

kezetét választjuk kiindulópontul. Ha a parasztok és az uradalom olyannyira állandó, bár kevésbé látványos harcban állnak, nem lenne szerencsésebb a szuverénnek gondolt uradalom reifikált, tárgyiasított gazdálkodási tevékenysége helyett a parasztok fölötti uralom gyakorlásának intézményeit venni kiindulópontul?

AZ URALOM INTÉZMÉNYEI – A PARASZTI TÁRSADALOM ELEMEI

Megoldásért menjünk ismét a szomszédba! A német tudományos életben a marxista agrártörténetnek nem kellett eltűnnie az NDK drámai bukásával. Részben az NDK egyik vezető kutatójának, részben az új német állam tudományfinanszírozásának köszönhetően, megkapták a fennmaradás lehetőségét. Az NDK-ban Jan Peters volt az, aki a nem mindenki számára nyitva álló lehetőségeit kihasználva az 1980-as évek eleje óta határozottan nyitott a társadalomtörténet irányába.⁵¹ A történelmet nem struktúrák tektonikus mozgásának, hanem a kisemberek élethelyszínein zajló konkrét és szimbolikus harcok eredőjeként fogva föl, Peters érdeklődése 1987-re már határozottan antropológizáló irányba fordult. Az NDK bukása utáni egyetemi és kutatóintézeti tarvágás alkalmával egyike volt azon kevés korábbi vezető kutatónak, akikre továbbra is egyetemi tanárságot és egy kutatócsoport vezetését bízták. Peters csoportja a potsdami egyetemen teljes erővel igyekezett nyomába szegődni a társadalomtörténet antropológiai fordulatának, kutatások és publikációk sorát szentelte úr és paraszt egymásba karoló érintkezéseinek, amit a föntebbiekben kulcskérdésnek véltünk.⁵² Nemcsak a járadékformák átalakulásának térbeli és időbeli eltérései izgatták, mégcsak nem is a „többlettermékért” urak és parasztok között folyt harcok, a paraszti ellenállás és az úri dominancia számára élettervek, valóság-értelmezések összecsapásainak szakadatlan sorát jelentette. Ám a kilencvenes évek végén a kutatócsoport osztozott sok más társának sorsában, megszüntették finanszírozását. Ennyiben tehát itt is, bár némi késéssel, a külső körülmények szólaltak közbe és a munkajog döntött egy új kutatási irány, esetleg paradigma abortálásáról. Ez azonban nem tarthat vissza minket attól, hogy megpróbáljuk megnézni, életképes lett volna-e a gyermek?

A potsdamiak fénykorában, az 1993 tavaszán rendezett nagy konferenciájukon egyik nyugat-németországi támogatójuk, Heide Wunder adott javaslatot a csoport, de a nyugatnémet társadalomtörténet egyik lehetséges irányára is.⁵³ Kritikája lényegében az eddigi dichotóm modellek szellemi–politikai meghatározottságát és életidegenségét vette célba, különös tekintettel arra az elképzelésre, amit a nyugati baloldal Knapp és a *Verein für Socialpolitik* nemzedékétől megörökölt, vagyis hogy keleten a parasztok kevésbé harcoltak, inkább belenyugodtak sorsukba, tehát úr és

51 Peters Svédországban nőtt föl emigrált kommunista szülők gyermekeként, akik a háború után az NDK-ban az NSZEP-ben is vezető tisztségeket töltöttek be. 1970-től 1991-ig a Jürgen Kuczynski által alapított *Institut für Wirtschaftsgeschichte* vezető munkatársa volt.

52 Peters 1995; Peters 1996; Lubinski–Rudert–Schattkowsky 1997; Kaak–Schattkowsky 2003.

53 Wunder 1995.

paraszt megérdemelték volna egymást. Wunder rámutatott az elképzelés politikai gyökereire és arra, hogy már az egykorú irodalmi köztudomás is bölcsőbb volt ennél.⁵⁴ De Wundernek is világos, hogy hamis koncepciókat nem lehet egyszerű helyesbítéssel fölszámolni. Mit kellene másként kérdezni, kutatni, magyarázni egy reálisabb kép érdekében?

Első javaslata az összehasonlító módszer kiteljesítését és korrektebb használatát ajánlotta, amihez egyebek között felélesztette Otto Hintze elgondolását miszerint nemcsak dichotóm, de lépcsőzetes tipológiákat is lehet alkotni.⁵⁵ A második, a dolog lényegét célzó javaslata az uralom (*Herrschaft*) fogalmának kiterjesztését ajánlotta. Ezt a fogalmat eddig túlságosan a jogtörténet szempontjai szerint alkalmazták, vélekedett Wunder. Ha például az uralomról volt szó, akkor a paraszt annak csak tárgya lehetett, de nem gondolkodtak el rajta, hogy férjként és családapaként ő is uralmat gyakorolt. Az uralom nem csak a horizontális rétegekre bontás egyik eszköze lehet, hanem a társadalmat átfogóan, több irányban tagoló viszonyrendszer is. Ezt Wunder asszony szerint három dimenzióban lehetne szemügyre venni.

Csatlakozva a társadalomtörténet antropológiai fordulatához, az „uralmat mint társadalmi gyakorlatot” vélné megvizsgálandónak.⁵⁶ Emögött az a törekvés húzódik meg, hogy a történelmi folyamatban vegyék figyelembe, hogy a gyengébb, az uralt fél is képes cselekedni, értelmezni és formálni saját társadalmi környezetét, viszonyait, partnereit – és urait. Az uralom tehát „interaktív” kategória. A német társadalomtörténetben erre jó példákat hozott David Sabeau, a dolog elméleti megfogalmazása a göttingeni kutatóktól származik.⁵⁷ Wunder mindezt nem absztrakt követelményként állítja föl. A „gyengébbek” cselekvési lehetőségei attól a társadalmi mezőtől is függenek, amelyben élnek és harcolnak – például a német birodalomnak azon területei, amelyek közvetlenül birodalmiak maradtak, nem pedig valamilyen új területi állam kohójába kerültek, urak és parasztok konfliktusait hosszan zajló jogi processzusok formájában bonyolították. Ennek révén a parasztok nyilván nemcsak sajátos tudáshoz, de sajátos beállítottságokhoz is jutottak. Itt a jog „mint a rendezett társadalmi viszonyok garantáló hatalma tűnhetett föl”. A paraszti társadalmi mező, a cselekvés keretfeltételeinek rekonstrukciója a gazdasági lehetőségek reális megítélését is magában kell, hogy foglalja. Ebben a vonatkozásban Wunder „magyaros” álláspontot foglalt el, rámutatva, hogy éppen arról a szektorról szólnak legbővebben az állami és uradalmi források, amelyet viszonylag a legkönnyebb volt uralni és regisztrálni: a szemtermelésről, a források tehát a paraszti árutermelés rovására torzítanak. A szőlő, komló, kender, len, festőcsüilleng mint *cash crops*, az állattartás, a paraszt saját kereskedelmi és fuvarozási vállalkozásai felülről nem voltak könnyen átláthatók, de ez még nem ok arra, hogy az úri perspektívát valóságként fogadjuk el.

54 Wunder 1995: 24–27.

55 Wunder 1995: 34–36.

56 Wunder 1995: 36–40.

57 Wunder Alf Lüdtkét jelöli meg a fogalom atyjának, de Hans Medick is hasonló irányban gondolkodott. Vö. Lüdtke: 1991. Sabeau és Medick szövegeit lásd Vári 1988.

A másik, Wunder által javasolt vizsgálati dimenzió az agrártársadalom fölött gyakorolt uralom fogalmát annyiban árnyalná, hogy a parasztság alatti rétegeket, vagyis a vidéki szegénységet is bevonná a vizsgálatokba. Tekintve, hogy *Wirtschaftsherrschaft* típusú uralmi szerkezetek alapulhattak (például Bajorországban) a vidéki szegénység iparúzésén is, ez nem egyszerűen csak egy új téma bevonása.⁵⁸ Elvi kérdés, hogy a vidéki társadalomban nemcsak a nagyparaszton, azok „uradalomnak alávetésén (*Gutsuntertänigkeit*)” lehet uralmat gyakorolni, hanem a szegénységen is, és ez bizony más társadalmat formál, mint az uradalmak és a nagyparaszton kettőse.

Harmadik vizsgálati dimenzióként az uralom vizsgálatának kiterjesztését javasolta Wunder „a szociális interakció olyan területeire is, amelyek eddig mint a társadalom és a társadalmi kapcsolatrendszer (*Vergemeinschaftung*) természetes, magánjellelű vagy helyi formái messze álltak a történések érdeklődésétől.”⁵⁹ Itt elsősorban a házasságon és háztartáson belüli hatalmi mechanizmusok működését ajánlotta köllégái figyelmébe. Ez a gyakorlatban Wunder második javaslatának, az uralmi formák és szerkezetek „társadalmi gyakorlatként” való kutatásának részeként is felfogható.

Wunder asszony megjegyzései több irányban is kiindulópontot kínálnak, sorra véve az eddigi típusalkotás minden koncepcionális gyengeségét, továbblépés azonban két szinten történhet. Vagy továbbra is tipizálunk, esetleg nem dichotómiákat, hanem lépcsőzetes modelleket alkotva, és persze az eddigiéknél realisabb módon kialakítva azokat. Ekkor figyelembe kell vennünk a paraszti társadalom és az úri üzem számára egyaránt keretfeltételeket jelentő, mindkettőjükét körülfogó és egymáshoz fűződő viszonyaikra is kiható gazdasági–társadalmi részrendszereket, mint például a piaci értékesítési technikák és konkrét piaci értékesítési viszonyok rendszerét, a hitelrendszert, az információszerzés és tárolás technikáit és rendjét, a paraszti öröklés variációinak rendjét. Maga a paraszti közösség, annak jogai, autonómiája, gazdálkodási és társadalmi rendje az uradalom és a paraszti társadalom köréit körbefogó tényezőkkel szemben sem a paraszti társadalomnak, sem az uralomnak nem jelenti keretét, hanem kölcsönhatásuk egyik legfontosabb színterét. Ezt már a marxista agrártörténet is és a polgári agrártörténet is fontosságának megfelelően kezelte, ugyanakkor azt nem engedte, hogy nagyregiói tipológiáit romba döntse.⁶⁰ Ma ezen a téren új reneszánszról beszélhetünk.⁶¹ Végül pedig számba veendők a parasztság alatti rétegek, a szegénység és a marginális csoportok, erdőnlők, cigányok megélhetési trükkjei is, melyek újabb koncepciókban maguk is rendszerre állnak össze (*makeshift economy*, *Ökonomie des Notbehelfs*). Az újabb tényezők figyelembevételéle módszertanilag az eddig követett összehasonlító eljárások jelentős továbbfejlesztése lenne. Az eddig elemzettekől talán a legradikálisabban elütő, korábban figyelembe nem vett tényező lehetne a kultúra, amit kétféleképpen szokás kezelni. Tekinthejtük a kultúrát magát is – a komplexitás sűrű hangoztatása mellett – lényegében egy további, „plussz” elemzési dimenzióknak, többnyire Bourdieu

58 Wunder 1995: 42–43.

59 Wunder 1995: 38, 44–47.

60 Harnisch 1978.

61 Rudert 1995.

„szimbolikus tőke” fogalmát alapul véve.⁶² A német történetírásban a társadalmi tiltakozó mozgalmak történeti elemzése vezette ezt be, de a potsdami kutatócsoport sikerrel fordította át az elgondolást az addigi alkalmazási területről – a városi szegények, kézművesek, legények mozgalmairól – a paraszti ellenállás elemzésére. Ez különösen a paraszti társadalmi autonómia, kiemelten az uralommal szembeni ellenállás kulturális, szimbolikus lehetőségeinek feltérképezését, és mindezen keresztül urak és parasztok viszonyainak realistább, komplexebb kidolgozását jelentheti.⁶³

Wunder asszony törekvései azonban távolabbra, egy másik síkra is elvezethetnek. Ha az uralmat társadalmi gyakorlatként fogjuk fel, akkor azok, akiket uralnak, „saját cselekvési szférákkal és értékorientációkkal lépnek fel, és így láthatóvá válik, hogyan konstituálódnak a kommunikáció és interakció állandó folyamatában urak és parasztok közti viszonyok. Innen nézve egy ’erőteret’ kapunk, melyben urak és parasztok küzdenek változó körülmények között a paraszti munkaerőben és a paraszti munkaerő gyümölcseiben való igazságos részesedért, de egyben a státuszért és a tisztességért (*Ehre*) is”.⁶⁴ Ha a parasztok fölött gyakorolt uralmat a Clifford Geertz-féle, antropológiai értelemben vett társadalmi gyakorlatként fogjuk fel, tehát az egymást értelmező cselekvések folyamatát értjük alatta, nem pedig a weberi értelemben vett hatalmat (a másik ember viselkedésére gyakorolt befolyást) megalapozó jogokat és az ezekre épített szervezeteket, akkor radikális kihívással kell szembe néznünk. Az a nyilvánvaló kérdés merül ugyanis föl, hogy hogyan lehet ezt az igényt a gyakorlatban megvalósítani? Egyrészt, mint Sabeau – az egyetlen Neckar-völgyi falu viselkedésrendjét és annak konfliktusait bemutató – könyvei tanúsítják, nagyon jól.⁶⁵ A könyvek minden álszerűség nélkül célozzák meg azt az általános kérdést, milyen jelentéseket adnak az emberek az uralmi szituációknak. Egy sor alapigazság vonatkozásában Sabeau bálványromboló hatású és kritikai funkciója van, invertál, itt a nyúl hordja a puskát. Ám már 1984-es könyvének néhány kritikusat is irritálta az emberek közötti játékok jelentés-folyamának időbeli és térbeli szerkezet nélkülsége, s így végső soron más világokkal való összehasonlíthatatlansága.⁶⁶

Pedig mi összehasonlítani akarunk, Kelet-Európában még inkább, mint a németeknél, a birodalmak bukása után még inkább, mint virágzásuk idején. Akárhogy vesszük, ez a szellemi igény még akkor is hozzáköt minket a típusalkotással dolgozó

62 Grieflinger 1981; Wirtz 1981.

63 Lubinski 1995.

64 Wunder 1995: 38.

65 Sabeau 1990.

66 Barnes 1984. „Sabeau elveti azt az elképzelést, hogy vannak olyan gazdasági és mentális struktúrák, melyek egyes sajátos kontextusokban segíthetnek megmagyarázni a társadalmi interakció milyenségét. Így az emberek nem rendelkeznek közös attitűdökkel vagy világlátással, melyek társadalmi viszonyait időben állandó módon strukturálnák. Inkább mondható, hogy eszméinket és értékeinket folyamatosan átstrukturáljuk, hogy megfeleljünk az új helyzeteknek. Bár ez az elképzelés érdekes kihívást jelent, [...] rövidlátás is fenyeget.” (“Sabeau rejects the notion that there are economic or mental structures that can help explain the nature of social interaction in particular contexts. People do not share attitudes or perceptions that shape their social relations over time; rather we continually structure our ideas and values to meet new situations. Although this position offers a refreshing challenge [...] it reflects a certain myopia.”) Barnes 1984: 460.

komparatiztikához, ha el tudnánk szakadni a térképen nagy színes foltokat alkotó, homogén társadalmi típusok vonzásától, és megelégednénk a differenciáltabb, kis-régiós tipológiákkal, egy „pointilista” módra ábrázolt európai agrárfejlődés képeivel. Talán nem véletlen, hogy az említett Wunder-cikk, bármennyi leckét is ad az agrártársadalommal foglalkozóknak, *expressis verbis* nem követel az agrártársadalom-történetben olyan fordulatot, mint amelyet Sabean és a göttingeni szerzők (Medick, Schlumbohm és Kriedte) a társadalomtörténetben végrehajtottak. Mások ebben a vonatkozásban optimistábbak és nagyobb igényűek.⁶⁷ Ma még nyílt kérdés, a magyar társadalomtörténetben és agrártörténetben mire lesz igény. De a koncepcionális váltások e rövid áttekintése remélhetően nem volt minden haszon nélkül való.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Abel, Wilhelm 1935: *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. zum 19. Jahrhundert*. Hamburg–Berlin
- Bak, János 1980: Serfs and Serfdom. Words and Things. Review IV, 1, /Review = State University of New York – Ed. Immanuel Wallerstein/
- Barnes, Robin B. 1984: Review. David Sabean: Power in the Blood. Culture and Village Discourse in Early Modern Germany. C.U.P. Cambridge 1984. *Journal of Interdisciplinary History* (17.) 459–460.
- von Below, Georg 1900: Der Osten und der Westen Deutschlands. Der Ursprung der Gutsherrschaft. In: Ders.: *Territorium und Staat*. München–Leipzig
- Brenner, Robert 1976: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe. *Past and Present* 70. 30–75.
- Brunner, Otto 1949: *Adeliges Landleben und europäischer Geist*. Salzburg
- Brunner, Otto 1956: Das „Ganze Haus” und die alteuropäische „Ökonomik”. In: Ders.: *Neue Wege der Sozialgeschichte*. Göttingen, 33–61.
- Grießinger, Andreas 1981: *Das symbolische kapital der Ehre. Streikbewegungen und kollektives Bewußtsein deutscher Handwerksgelesen im 18. Jahrhundert*. Frankfurt–Berlin–Wien
- Harnisch, Hartmut 1978: Landgemeinde, feudalherrlich-bäuerliche Klassenkämpfe und Agrarverfassung im Spätfeudalismus. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 10. 887–897.
- Harnisch, Hartmut 1985: Die Gutsherrschaft. Forschungsgeschichte, Entwicklungszusammenhänge und Strukturelemente. *Jahrbuch für die Geschichte des Feudalismus* 9. 189–240.
- Heitz, Gerhard 1957: Zur Diskussion über Gutsherrschaft und Bauernlegen in Mecklenburg. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 278–296.
- Heitz, Gerhard 1964: Bauernwirtschaft und Junkerwirtschaft. *Jahrbuch für Wirtschafts-geschichte* II–III. 80–90.
- Heitz, Gerhard 1971: Agrarischer Dualismus, Eigentumsverhältnisse, preußischer Weg. *Studia Historica in honorem Hans Kruus*. Tallin

---

67 Troßbach 1997.

- Heitz, Gerhard 1982: Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Aspekte der zweiten Leibeigenschaft. *Wissenschaftliche Zeitschrift der Wilhelm-Pieck-Universität Rostock* 1–5.
- Henning, Friedrich-Wilhelm 1969a: *Dienste und Abgaben der Bauern im XVIII. Jahrhundert*. Stuttgart
- Henning, Friedrich-Wilhelm 1969b: *Bauernwirtschaft und Bauerneinkommen in Ostpreußen im XVIII. Jahrhundert*. Würzburg
- Henning, Friedrich-Wilhelm 1981: „Grundherrschaft“ In: Götz-Kroeschell-Winkler (Hrsg.) *Handwörterbuch des Agrarrechts*. Berlin I. Band, 865–868.
- Hilton, Rodney 1975: *The English Peasantry in the later Middle Ages. The Ford Lectures for 1973 and Related Studies*. Oxford
- Hilton, Rodney 1978: A Crisis of Feudalism. *Past and Present* 80. 3–19.
- Hoffmann, Alfred 1952: *Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich*. 1. Werden, Wachsen, Reifen. Salzburg
- Hoffmann, Alfred 1958: Die Grundherrschaft als Unternehmen. *Zeitschrift für Agrarsoziologie und Agrargeschichte* 6. 123–131.
- Hoffmann, Alfred 1979: Die Grundherrschaft als Unternehmen. In: Ders. *Staat und Wirtschaft im Wandel der Zeit*. Wien 294–306.
- von Hohberg, Wolf Helmhard 1701: *Georgica Curiosa aucta, das ist: Umständlicher Bericht und klarer Unterricht von dem Adelichen Land- und Feldleben...* Nürnberg (1. kiad. Nürnberg 1682)
- von Jordan-Rozwadowski, Jan 1900: Die Bauern des 18. Jahrhundert und ihre Herren im Lichte der neuesten deutschen Forschungen. *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* 337–368, 478–514.
- von Justi, Johann Heinrich Gottlob 1976: Über Leibeigenschaft und Frondienste. In: Günther Franz (Hrsg.) *Quellen zur Geschichte des Bauernstandes in Deutschland in der Neuzeit*. Darmstadt, 235–236. (Eredetileg In: Gusti, Johann Heinrich Gottlob 1761: *Abhandlungen von der Vollkommenheit der Landwirtschaft und der höchsten Kultur der Länder*. Ulm)
- Kaak, Heinrich – Schattkowsky, Martina (Hrsg.) 2003: *Herrschaft. Machtentfaltung über adligen und fürstlichen Grundbesitz in der frühen Neuzeit*. Köln–Weimar
- Knapp, Georg Friedrich 1887: *Die Bauern-Befreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Theilen Preußens*. Leipzig
- Knittler, Herbert 1993: Zwischen Ost und West. Niederösterreichs adelige Grundherrschaft 1550–1750. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 2. 191–218.
- Krug-Richter, Barbara 1995: „Eß gehet die baueren ahn und nicht die herren.“ Die Auseinandersetzungen um die Einführung neuer Dienste in der westphälischen Herrschaft Canstein 1710 bis 1719. In: Peters, Jan – Krug-Richter, Barbara – Schattkowsky, Martina (Hrsg.) *Konflikt und Kontrolle in Gutsherrschaftsgesellschaften. Über Resistenz- und Herrschaftsverhalten in ländlichen Sozialgebilden der Frühen Neuzeit*. Göttingen, 153–200.
- Lubinski, Axel 1995: Die Realisierung von Gutsherrschaft und Erfahrungen mit Untertänigkeit. Das Beispiel Galenbeck in Mecklenburg (1717–1748). In: Peters, Jan (Hrsg.) *Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften*. /Historische Zeitschrift Beiheft 18./ München, 201–247.
- Lubinski, Axel – Rudert, Thomas – Schattkowsky, Martina (Hrsg.) 1997: *Historie und Eigen-Sinn. Festschrift für Jan Peters zum 65. Geburtstag*. Weimar

- Lüdtke, Alf 1991: Einleitung: Herrschaft als soziale Praxis. In: Ders.: *Herrschaft als soziale Praxis. Historische und sozialanthropologische Studien*. /Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Band 91./ Göttingen, 9–63.
- Lütge, Friedrich 1963: *Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*. Stuttgart
- Makkai, László 1975: Neo-Serfdom: Its Origin and Nature in East-Central Europe. *Slavic Review* June 225–238.
- Marsina, Richard 1977: Zur Problematik der „zweiten Leibeigenschaft“. In: Gusztáv Heckenast (Hrsg.) *Aus der Geschichte der ost-mitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16-17. Jahrhundert*. Budapest, 363–374.
- Mód Aladár 1945: *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért*. Budapest
- Nichtweiß, Johannes 1953: Zur Frage der zweiten Leibeigenschaft und des sogenannten preußischen Weges der Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft Ostdeutschlands. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 687–717.
- Nichtweiß, Johannes 1954: *Das Bauernlegen in Mecklenburg*. Berlin
- Pach Zsigmond Pál 1950: *Az eredeti tőkefelhalmozás gyarmati korlátai Magyarországon 1848 előtt*. Budapest /klny. a Századok 1949. évi 1–4. számából/
- Pach Zsigmond Pál 1963: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XVI–XVII. században*. Budapest
- Perkins, J. A. 1986: Dualism in German Agrarian History. *Comparative Studies in Society and History* 287–306.
- Peters, Jan (Hrsg.) 1995: *Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften*. /Historische Zeitschrift Beiheft 18./ München
- Peters, Jan (Hrsg.) 1996: *Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich*. Berlin
- Graf von Rantzau, Christian 1957: Darstellung der Leibeigenschaft. In: Conze, Werner (Hrsg.) *Quellen zur Geschichte der deutschen Bauernbefreiung*. Göttingen, 63–66. (Graf Christian von Rantzau: Darstellung der Leibeigenschaft. Dem zur Untersuchung derselben verordneten Ausschusse der Schleswig-Holsteinschen Gutsbesitzer vorgelegt zu Kiel am 3. Julius 1796. – Valószínűleg kézirat, mely először itt jelent meg nyomtatásban, de ezt a szöveggyűjtemény nem adja meg.)
- Révai József 1946: *Marxizmus és magyarság*. Budapest
- Rodigast, Rolf 1976: Das Einkommen der Greifswalder Stadtbauern in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* III. 107–118.
- Rudert, Thomas 1995: Gutsherrschaft und ländliche Gemeinde. Beobachtungen zum Zusammenhang von gemeindlicher Autonomie und Agrarverfassung in der Oberlausitz im 18. Jahrhundert. In: Peters, Jan (Hrsg.) *Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften*. /Historische Zeitschrift Beiheft 18./ München, 197–218.
- Sabean, David 1984: *Power in the Blood. Culture and Village Discourse in Early Modern Germany*. Cambridge
- Sabean, David 1990: *Property, Production and Family in Neckarhausen 1700–1870*. Cambridge
- Schremmer, Eckart 1972: Agrarverfassung und Wirtschaftsstruktur. Die südostdeutsche Hofmark – eine Wirtschaftsherrschaft? In: *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 20. 42–65.
- Schumpeter, Joseph 1964: *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*. Berlin (1. kiadás 1911.)
- Schumpeter, Joseph 1980: *A gazdasági fejlődés elmélete*. Budapest

- Spiesz, Anton 1969a: Die neuzeitliche Agrarentwicklung in der Tschechoslowakei: Gutsherrschaft oder Wirtschaftsherrschaft? *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 32. 222–237.
- Spiesz, Anton 1969b: Czechoslovakia's Place in the Agrarian Development of Middle and East Europe of Modern Times. In: *Studia Historica Slovaca VI*. Bratislava, 7–62
- Szabó István 1948: Az örökös röghözkötöttség rendszere. In: Uő.: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Budapest, 65–158.
- Szabó István 1948: Az uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok a XVI–XVII. században. In: Uő.: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Budapest, 159–201.
- Troßbach, Werner 1981: Südwestdeutsche Leibeigenschaft in der Frühen Neuzeit – Eine Bagatelle? *Geschichte und Gesellschaft* 69–90.
- Troßbach, Werner 1993: *Bauern 1648–1806*. /Enzyklopädie deutscher Geschichte 19./ München
- Troßbach, Werner 1997: Historische Anthropologie und frühneuzeitliche Agrargeschichte deutscher Territorien. Anmerkungen zu Gegenständen und Methoden. *Historische Anthropologie. Kultur, Gesellschaft, Alltag*. 5. 2. 187–211.
- Varga János 1969: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767*. Budapest
- Varga János 1989: Az 1848 előtti falusi társadalom kutatásának főbb forrásai. In: Erdmann Gyula (szerk.) *Kutatás – módszertan*. /Rendi társadalom – polgári társadalom 2./ Gyula, 212–225.
- Vári András 1980: Az agrártársadalmi struktúra és a gazdasági fejlődés Nyugat-Európában (Egy vita ismertetése). *MTA II. oszt. Közleményei* 29. 3. 313–323.
- Vári András (szerk.) 1988: *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben*. Budapest
- Wirtz, Rainer 1981: *Widersetzlichkeiten, Excesse, Crawalle, Tumulte und Skandale*. *Soziale Bewegung und gewalthafter sozialer Protest in Baden 1815–1848*. Frankfurt–Berlin–Wien
- Wunder, Heide 1978: Peasant Organization and Class Conflict in East and West Germany. *Past and Present* 78. 55–59.
- Wunder, Heide 1983: Serfdom in Later Medieval and Early Modern Germany. In: Aston, T. H.– Coss, P. R. – Dyer, Christopher – Thirsk, Joan (eds.) *Social Relations and Ideas. Essays in honor of R. H. Hilton* Cambridge, 249–272.
- Wunder, Heide 1995: Das Selbstverständliche denken. Ein Vorschlag zur vergleichenden Analyse ländlicher Gesellschaften in der Frühen Neuzeit, ausgehend vom „Modell ostelbische Gutsherrschaft“. In: Peters, Jan (Hrsg.): *Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften*. /Historische Zeitschrift Beiheft 18./ München, 23–49.